

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Заняття 1. Вступ до вивчення історії вчень про державу та право. Державно-правові вчення Стародавнього Сходу

План

1. Предмет і методологія історії політико-правових вчень про державу і право та її функції.
2. Політико-правова концепція: поняття і критерії оцінки.
3. Політико-правова думка у Стародавньому Єгипті та Вавилоні.
4. Розвиток державно-правової ідеології у Стародавній Індії (брахманізм, буддизм).
5. Політична думка у Стародавньому Китаї (конфуціанство, даосизм, моїзм, легізм).

Реферати

- Давньоєврейська державно-правова думка.
- Проблеми держави та права у вченні Заратустри.
- Політико-правові аспекти вчення буддизму.

Література

1. Борисов Л.П. История политических и правовых учений. – М., 2001.
2. Власов В.И., Власова Г.Б. История политических и правовых учений. – Ростов, 2002.
3. История политических и правовых учений / Под редакцией Нерсесянца. – М., 1998. – С. 1-13.
4. Шульженко Ф.П., Наум М.Ю. Історія вчень про державу і право. – К., 1997.
5. Шульженко Ф.П., Андрусак Т.Г. Історія політичних і правових вчень. – К., 1999. – С. 3-14.
6. Безродний Є.Ф., Ковальчук Г.К. та ін. Світова класична думка про державу і право. – К., 1999. – С. 30-40.
7. История политических и правовых учений / Под ред. О.Э. Лейстра. – М., 1997. – С. 3-38.
8. Скиба В., Горбатенко В. та ін. Вступ до політології. Екскурс в історію правничо-політичної думки. – К., 1998. – С.60-81.
9. Мірошніченко М.І. Історія вчень про державу і право. – К., 2001.

При підготовці до першого семінару важливо ознайомитися з працями вчених, які досліджують зазначені проблеми в плані заняття. В цій роботі допоможуть посібники Б. Чичеріна, В. Нерсесянца, Ф. Шульженка, Б. Кухти, Ю. Павленка, Д.Г. Сейбан та Т.Л. Торсонса, М. Мірошніченко та ін.

Студентам важливо визначити місце і роль “Історії вчень про державу і право” в системі юридичних наук. Слід зрозуміти, що головне її призначення – бути певним орієнтиром для практики державно-правового будівництва на основі знань і усвідомлення закономірностей у розвитку суспільно-політичних процесів і явищ.

Навчальна дисципліна “Історія політико-правових вчень про державу та право” має свій **об’єкт** – форми і системи теоретичного пізнання: ідеї, концепції, теорії, доктрини. Природно те, що пізнання розпочинається саме з історичних подій, з практики. З розвитком суспільства його об’єктом стає власне пізнання, тобто розумова діяльність людини. Ось чому процес наукового пізнання може розпочатися не тільки з практики, а й з теорії.

Стосовно **предмету** нашого навчального курсу: увага студента, дослідника зосереджується на теоретично обґрунтованих знаннях людства про державу, суспільство і право в їх історичному розвитку.

Важливо зауважити, що будь-яке науково обґрунтоване вчення має свою **структуру**, яка складається з програмних і оціночних засад, методологічної основи і теоретичного змісту.

Процес розвитку державно-правової думки має свої **закономірності**.

По-перше, будь-яка доктрина, теорія формується на основі політико-правової дійсності певної епохи, яка формується і відображається в теоретичних побудовах. В раціоналістичних побудовах, наприклад, основна увага зосереджується на теоретичному визначенні і класифікації форм правління, на прагненні визначити найкращу з них.

По-друге, існують певні об’єктивні і суб’єктивні чинники і взаємозв’язки, які сприяють прогресивному розвитку державно-правової думки.

По-третьє, формування вчень про державу і право відбувається в різноманітній системі ідеологічних впливів, а аналіз і логіка обґрунтування державно-правових теорій частіше всього залежить від домінуючого типу світогляду та світогляду автора теорії, вчення.

Закономірністю, нарешті, є і те, що в історії політико-правових вчень існує деякий зв’язок між вченнями попередніх та наступних історичних епох. Кожне наступне вчення про державу і право враховує уявлення про державотворчі процеси тих вчених, теорії і концепції яких були історично першими.

Студентам слід звернути увагу на методологію навчальної дисципліни. Перш за все необхідно визначити, що метод “Історії політико-правових вчень про державу і право” – це сукупність логічних засобів і конкретних способів пізнання загальних

закономірностей виникнення і розвитку вчень про державу і право, їх тлумачення й оцінки, спосіб і форма вираження співвідношення конкретної доктрини з реальною дійсністю.

Важливо запам'ятати, що методи пізнання класифікуються за ознаками спільності, масштабами об'єктів їх застосування. Звідси методи поділяються на всезагальні (філософські), загальнонаукові (застосовуються багатьма науками) і галузеві (використовуються окремими науками).

Всезагальними методами історії політико-правових вчень про державу і право є філософські методи діалектики і герменевтики (теорія і мистецтво тлумачення історичних текстів).

Загальнонауковими методами пізнання є загальнологічні методи (абстрагування, аналогія, аналіз, синтез, індукція, дедукція, моделювання). Загальнонауковими методами пізнання "Історії політико-правових вчень про державу і право" є методи порівняння: логічно-історичний, структурно-функціональний.

Конкретно-науковими методами нашого навчального курсу є соціально-юридичний та порівняльно-правовий.

Студентам важливо вивчити і зрозуміти структуру політико-правової концепції і критерії її оцінки. Критерії оцінки доктрини – це рівень відображення загальнолюдських цінностей в історії державно-правових вчень, правового відношення держави й суспільства, міра подолання політичного відчуження індивіда. Цей критерій в повному обсязі обумовлений об'єктивними тенденціями розвитку суспільства та закономірностями створення політико-правових вчень.

Всі політико-правові вчення за критерієм оцінки поділяються на прогресивні, консервативні і реакційні (фашистські, націоналістичні теорії держави і права).

Функції "Історії політико-правових вчень про державу і право" визначаються особливостями її предмету і роллю в системі юридичних наук.

Основними функціями нашого курсу є: пізнавальна, світоглядна, комунікативна, прогностична, навчально-прикладна. Завдання для студентів – дати наукову характеристику кожній із цих функцій з конкретними прикладами.

Особливого аналізу від студентів потребує проблема ранніх форм державної організації суспільства, які виникли на межі IV-III тис. до н. е. Дослідження показують, що стародавні цивілізації сформувалися переважно у вигляді низки пов'язаних між собою етнічно близьких номових міст-держав, з подальшим їх розвитком у централізовані східні деспотії. Студентам слід визначити і дослідити основні ознаки

східної деспотії і дати їх характеристику.

При вивченні проблем формування політико-правових теорій в країнах східної деспотії важливо дослідити об'єктивні і суб'єктивні чинники впливу на створення конкретних ідеологічних і правових концепцій і звести їх в порівняльну таблицю.

Для ґрунтовного вивчення політико-правових проблем Стародавнього світу слід ознайомитися з першоджерелами і літературними пам'ятками. Наприклад, пам'ятками Стародавнього Єгипту є “Повчання Птахотепа” (XXVII ст. до н. е.), “Книга мертвих” (XXV-XXIV ст. до н. е.), Вавилону – “Закони Хаммурапі” (XVIII ст. до н. е.), Індії – “Закони Ману” (II ст. до н. е.) та інші.

На основі вивченого матеріалу студенти можуть зрозуміти, що: влада і власність виступали структуроутворюючою силою суспільно-економічного і політико-правового життя ранньокласових суспільств Стародавнього Сходу; держава домінувала над суспільством; окремих індивідів не мислив свого існування поза державою; панував міфологічний світогляд з домінуючим уявленням про божественне походження суспільних порядків і влади; політичні уявлення вписувалися в норми моралі, набуваючи форми етико-політичних доктрин, та ін.

При вивченні політико-моральних поглядів Стародавнього Єгипту слід звернути увагу на те, що тут домінували уявлення про божественне походження влади фараона і йому присвоювали священний титул “сина бога Сонця”, а запорукою земних законів і правил людської поведінки була божественна справедливість.

Важливо зазначити, що у Месопотамії, Сирії, Фінікії за доби правління царя Вавилону Хаммурапі (II тис. до н. е.) закладаються підвалини для формування станovo-класового суспільства.

Значний внесок в прогресивний розвиток людства пов'язаний з цивілізаціями Індії, Китаю і Греції. Студентам необхідно дослідити особливості становлення і розвитку політико-правових вчень в цих країнах. Наприклад, характерною особливістю суспільних відносин у Індії на той час була регламентація життя суспільства за законами варн і каст, а держава майже не втручалася у приватні справи людей. Зауважимо, що варнова (кастова) система займала своє ідеологічне обґрунтування у теорії *брахманізму*, а законодавчо закріплена у “Законах Ману” (II ст. до н. е. – II ст. н. е.) станова належність визначалася з народження і була пожиттєвою.

Одним із напрямів теологічного уявлення про світобудову і суспільне життя є теорія *буддизму*, засновником якої став Будда (IV ст. до н. е.) і яка не визнавала авторитету Вед. Буддисти заперечували

існування надприродних сил і варновий поділ суспільства, а також стверджували, що спасіння можливе і полягає у стриманні людських почуттів, бажань за умови самооцінки і самозаглиблення для досягнення абсолютного спокою – нирвани. У буддійському законі “Дхаммапада” (шлях чеснот) викладена етична схема цієї ідеології.

Державно-правова думка Китаю сформувалась у добу Шань-Інської епохи (XIV-XII ст. до н. е.) і базувалась на етичних нормах (лі), які визначали відношення членів китайської общини до правителя вана (царя). Провідну роль у суспільстві відіграла патріархальна сім'я.

На формування політико-правової думки в Китаї мали вплив *конфуціанство*, *легізм*, *даосизм* і *моїзм*. Студентам слід на основі першоджерел: “Лунь юй” (“Бесіди і висловлювання”), “Шань дзюнь шу” (“Книга правителя області Шань”), “Дао де дзин”, “Моцзи” та ін. проаналізувати і визначити особливості цих вчень.

Необхідно підкреслити, що етико-політична доктрина конфуціанства і політико-правова концепція легізму сформували традиційне праворозуміння китайців, заклали основи правозастосування.

Ідеї про природне походження держави і права, про Всесвіт і людське суспільство розробив Лао-цзи, засновник теорії даосизму. Студенти повинні розуміти поняття *дао* – це незримий закон природи, суспільства і поведінки, який невідокремлений від матеріального світу і править ним. Згідно з вченням даосів держава – це частка єдиного природного процесу розгортання закону Дао, а в суспільстві всі рівні, звідси повинні мати рівні можливості і права в розв'язанні суспільних проблем.

В ідеології *моїзму* починає закладатися основа розвитку договірної теорії держави та права. Засновником цього вчення був Мо-цзи (479-400 рр. до н. е.). Він захищав ідеал держави, побудованої на принципах взаємоповаги і взаємовигоди. На його думку, державна форма організації суспільства започаткувалась шляхом добровільної угоди між людьми, які прагнули досягти злагодності у стосунках між собою.

Заняття 2. Політико-правова думка в античну добу

План

1. Загальна характеристика становлення та етапи розвитку Стародавньої Греції та Риму.
2. Давньогрецька політико-правова думка класичного періоду:
 - а) Сократ;

- б) Платон;
 - в) Аристотель;
 - г) софісти, епікурійці, стоїки.
3. М.Т. Цицерон про право і державу.
 4. Становлення давньоримської юриспруденції.

Реферати

- Політико-правова проблематика в доробку Гомера та Гесіода.
- Державно-правова думка в Афіській та Спартанській державах (Солон та Лікурґ). Порівняльний аналіз.
- Класифікація форм державного управління в роботах античних філософів.
- Сенека про державу та право.

Література

1. История политических и правовых учений / Под ред. В.С. Нерсесянца. – М., 1998. – С. 34-109.
2. Шульженко Ф.П., Андрусак Т.Г. Історія політичних і правових вчень. – К., 1999. – С. 8-43.
3. Безродний Є.Ф., Ковальчук Г.К. та ін. Світова класична думка про державу і право. – К., 1999. – С. 3-29.
4. История политических и правовых учений / Под ред. О.Э. Лейста. – М., 1997. – С. 37-79.
5. Скиба В., Горбатенко В. та ін. Вступ до політології. Екскурс в історію правничо-політичної думки. – К., 1998. – С. 82-114.
6. Колісніченко А.І. Історія держави і політико-правових вчень Стародавньої Греції та Риму. – Миколаїв, 2002.
7. Колісніченко А.І. Хрестоматія з історії греко-римських політико-правових вчень. – Миколаїв: МДГУ ім. Петра Могили, 2005.

Починати вивчення політико-правничих вчень Стародавньої Греції та Риму слід з загальної характеристики цих державних утворень. Зауважимо, що державність Стародавньої Греції виникла в I тис. до н.е. Доба античності – це класичний період полісної організації суспільства, яка досягла вершини свого розвитку в V-VI ст. до н. е. – добу Афіської держави. З більш детальною загальною характеристикою етапів розвитку Стародавньої Греції та Риму студенти можуть ознайомитись у навчальному посібнику: Колісніченко А.І. Історія держави і політико-правових вчень Стародавньої Греції та Риму. – Миколаїв: МДГУ ім. Петра Могили, 2002.

Починати вивчення політико-правових вчень Греції та Риму необхідно з ознайомлення з поемами Гомера “Іліада” й “Одіссея” та

Гесіода “Теогонія”. В цих творах ми знаходимо перше осмислення понять “природне право”, “позитивне право”, “закон”, “беззаконня” та ін.

Ідеї Гомера, Гесіода та Протагора (людина є мірою усіх речей) розвинули Піфагор, Геракліт і Демокріт (IX-VI ст. до н. е.). Саме ці вчені остаточно відійшли від міфологічного методу пояснення світобудови і започатковують раціональні способи її аналізу. Наприклад, політичним іделом *Піфагора* було правління освіченої аристократії на основі справедливих законів. *Геракліт* не схвалював законотворчої діяльності, яка орієнтувалась на віджиле родове право і звичаї. За *Демокритом* необхідною умовою і засобом упорядкування життя полісної громади є штучно створені писані закони полісу.

Одним із найвидатніших вчених античної доби був *Сократ* (бл. 469-399 рр. до н. е.), який дійшов висновку, що чесноти і загальні норми людської поведінки існують, оскільки закладені в самому розумі людини (пізнай самого себе). Слід звернути увагу також на його твердження, що запорукою політичної свободи полісу є панування законів. Сократ першим сформулював концепцію договірних відносин між державою і громадянами, чим заклав моральні основи практичної політики і права.

Важливий внесок у розвиток політико-правових вчень зробив *Платон* (428-347 рр. до н. е.). Він був першим вченим античності, який системно обґрунтував поняття “держави”. Для ґрунтовного вивчення доктрини Платона необхідно вивчити і законспектувати його твори “Держава” і “Закони”. При цьому звернути увагу на визначення “поліс”, “держави”, а також характеристику суспільства і форм правління. Зауважимо, що в діалозі “Закони” Платон створив модель тоталітарної держави, в якій рабство розуміється не тільки в фізичному, а й в духовному аспекті.

Учень Платона *Аристотель* (384-322 рр. до н. е.) в своїх працях “Політика”, “Афінська політика” та “Нікомахова етика” виклав свої ідеї і погляди на державу і право, дослідив співвідношення політики і моралі, закону і справедливості. Зауважимо, що Аристотель відійшов від міфологічного бачення суспільних явищ і звернувся до форми викладання матеріалу – науковий трактат. Студентам слід замислитись над його визначенням “держави” – це тип суспільства, що є союзом несхожих особистостей, які об’єднуються задля спільного блага. Важливою думкою Аристотеля є і та, що головною ознакою самодостатньої держави є верховенство закону як запоруки і умови громадянської злагоди. На його погляд, закон (писане право) по суті є регулятором суспільних відносин і не повинен заперечувати

природного права, він є критерієм справедливості. Студентам слід звернути увагу на ознаки конституційного правління, які сформулював Аристотель. Він називає три такі ознаки: конституційне правління узгоджується з інтересами усіх громадян; конституційне правління – це законне правління, яке впроваджується на основі постанов, обов'язкових як для урядових виконавців, так і для громадян; конституційне правління існує з добровільної згоди громадян, чим відрізняється від деспотичного.

Важливо звернути увагу на типологію Аристотелем справедливих (монархія, аристократія, політія) і деспотичних держав (тиранія, олігархія, крайня демократія). Вчений вважав найкращою самодостатньою державою – державу із змішаною формою правління, яка поєднує елементи демократії і олігархії. Актуальною для сучасності є думка Аристотеля, що соціальною основою змішаної держави є середній клас (люди середнього достатку).

На основі вивченого матеріалу студенти, можливо, дійдуть висновку, що Аристотель створив теорію патріархального походження держави та морально-правові принципи її функціонування: законність, дискусія та злагода.

Розвиток демократичних процесів в Афінах потребував поширення освіти у середовищі полісної громади. Вирішенням цієї проблеми займалися мандрівні вчителі і вчені, які називали себе *софістами* (мудрими). Серед видатних софістів були такі вчені, як Протагор (бл. 490-420 рр. до н. е.), Гіппій (460-400 рр. до н. е.), Лікофрон, Фрасімах (II пол. V ст. до н. е.). Софісти розробляли такі проблеми, як особистість і її місце в світі речей; про порядок речей в державі і роль законів у регулюванні відносин між особами; про природну рівність людей і природне право; про співвідношення природного права і позитивного закону; про гарантії природного права людини і суспільний договір та ін. Студентам важливо дослідити загальне і особливе в доктринах і молодших софістів.

Важливі політико-правові проблеми розробляють *епікурійці* (Епікур (341-270 рр. до н. е.)), Тіт Лукрецій Кар (бл. 99-55 рр. до н. е.), Полібій (200-120 рр. до н. е.) та ін. Доцільно студентам звернути увагу на ідею епікурійців, що в суспільстві не існує ніяких інших чеснот і цінностей, окрім прагнення комфорту і щастя та висловлювати свою позицію. Епікур та його прихильники стверджували, що внаслідок відповідних угод виникли держави і закони, які покликані врегулювати стосунки між людьми з метою задоволення щасливого існування. Необхідно замислитись і над ідеєю епікурійців, що зміст поняття “справедливість” обумовлюється

ментальністю кожного окремого народу та ментальністю суспільства за певної історичної доби. Для поглибленого вивчення ідей епікурійців студентам слід ознайомитися з роботами Тіта Лукреція Кара “Про природу речей” та Епікура “Головні думки”. За результатами вивчення цих творів студенти дійдуть висновку: епікурійці першими започаткували теорію виникнення і розвитку соціальних інститутів (держави і права) на матеріалістичних засадах.

Стоїцизм як політико-правове вчення розвивалося в період з III ст. до н. е. і заперечувало поліс з його державними і правовими інститутами. Прихильники і автори цієї доктрини пояснювали світ як живу і розумну істоту (Всесвітом керує Логос). Звідси вони вважали, що у світі повинне існувати загальне право, основою якого є вічний розум та розум людини. Стоїки стверджували, що перед природним правом всі рівні, навіть раби. У космополісі править закон, який розумно регламентує поведінку людей.

В результаті студенти доходять висновку, що стоїки започаткували теорію світової держави і теорію природного права.

Ідеї стоїків про долю і природні закони підтримував *Полібій* (200-120 рр. до н. е.). Він був прихильником римського державного устрою. На думку Полібія, держава виникла об’єктивним шляхом, і спонукало до цього прагнення людей до взаємної підтримки і захисту. З розвитком суспільства формуються уявлення людей про добро і зло, критерії корисного і шкідливого для всієї громади, а це приводить до виникнення права і судочинства. Детальніший аналіз історії розвитку держав підштовхнув Полібія до створення теорії циклічності форм держави. Автор цієї доктрини аналізує також форми влади і форми держави.

Цицерон на основі досягнень попередників створив теорію змішаної форми влади та теорію циклічності форм правління і наповнив новою аргументацією ідею природного права.

Студентам необхідно вивчити праці Цицерона “Про державу” і “Про закон”, а також звернути свою увагу на такі проблеми: причини виникнення держави і права; зміст поняття “народ” і “держави”; принципи справедливого врядування; вимоги до законів і законотворчості; джерела справедливості і її критерії; форми держави і їх типи та ін.

Аналізуючи проблему становлення давньоримської юриспруденції, слід звернутися до вчення Гнея Флавія, який є засновником світської римської юриспруденції і написав роботу “Цивільне право Флавія”.

У II ст. до н. е. зробили значний внесок М. Манілій, Юніт Брут, Сервій Сульпіцій Руф, А. Офілій. Вони, спираючись на джерела права

(Закони XII таблиць, законодавство Народних зборів, едикти магістратів), розробляли правові норми, змінювали стару норму з урахуванням нових уявлень про справедливість та ін.

Свого розквіту римська юриспруденція досягла в останній період республіки. На окремі положення юристів-класиків посилялися як на текст самого закону.

Відомими юристами класичного періоду були Гай (II ст.), Папініан (II-III ст.), Павло (II-III ст.) і Модестін.

Для поглибленого вивчення цієї проблеми слід звернутися до посібників професора Колісніченка А.І.: “Історія держави і політико-правових вчень Стародавньої Греції та Риму” (Миколаїв: МДГУ ім. Петра Могили, 2002. – С. 222-250) і “Хрестоматія з історії греко-римських політико-правових вчень” (Миколаїв: МДГУ ім. Петра Могили, 2005. – С. 46-51, 101-129).

Заняття 3. Політико-правові погляди концепції доби Середньовіччя

План

1. Основні риси розвитку політико-правової думки доби Середньовіччя.
2. Державно-правові проблеми в ідеології раннього християнства. Августин Блаженний. “Сповіді”, “Про град Божий”.
3. Питання співвідношення світської та духовної влади у вченні Томи Аквінського та догматах католицької церкви.
4. Політико-правові ідеї Марсилія Падуанського.
5. Розвиток державно-правової думки в Київській Русі.
6. Політико-правова доктрина в системі ісламу.

Реферати

- Формування західноєвропейського (православного) канонічного права.
- Місце і роль римського права в добу Середньовіччя.
- Формування державно-правової концепції православної церкви.
- Політичні погляди Володимира Мономаха.
- Політичні ідеї у середньовічних єретичних вченнях.

Література

1. История политических и правовых учений / Под ред. В. С. Нерсесянца. – М., 1998. – С. 110-144.
2. Шульженко Ф.П., Андрусяк Т.Г. Історія політичних і правових вчень. – К., 1999. – С. 45-82.
3. Безродний Є.Ф., Ковальчук Г.К. та ін. Світова класична думка про державу і право. – К., 1999. – С. 41-46.

4. История политических и правовых учений / Под ред. О.Э. Лейста. – М., 1997. – С. 80-114.
5. Скиба В., Горбатенко В. та ін. Вступ до політології. Екскурс в історію правничо-політичної думки. – К., 1998. – С. 132-157.
6. Багмет М., Колісніченко А. Хрестоматія з історії всесвітньої політичної думки. – Миколаїв, 2002.

Готуючись до третього семінару, студентам слід визначити час і основні віхи Середньовіччя. З падінням західної Римської імперії (476 р.) завершився період історії Стародавнього світу і започаткувалась історія середніх віків – доба феодолізму, яка тривала тисячу років (V-XV ст.). В цей період політико-правова думка розвивалась у відповідності до становлення феодального суспільства. Значний вплив на формування державно-правових доктрин справили християнство і римсько-католицька церква.

Більшість християнських вчень того часу зводились до думки, що спасіння людини винятково залежить від церкви і що саме вона відпускає гріхи, утримує громадян від злочинних дій. Християнство підпадає під опіку і контроль з боку верховної влади Римської імперії, а сан імператора був саном єдиного вищого світського представника всіх християн світу. Звідси зрозуміле прагнення церкви панувати над державною владою і створити своє церковне право. Теологія поступово утверджувала свою перевагу в сфері інтелектуальної діяльності, перетворюючи науки на своїх служниць. Ось чому основні положення політико-правової думки набули релігійного оформлення. Догмати церкви стали водночас політичними аксіомами, а біблійні тексти у світських та церковних судах мали силу закону.

Важливо зазначити, що на період X-XI ст. провідними були вчення трьох мислителів: Амвросія (друга половина IV ст.), Августина (початок V ст.), Григорія (друга половина VI ст.). Висловлені ними думки стали основою християнських переконань і складовою частиною теологічної концепції взаємин церкви і держави. У духовних справах юрисдикція поширюється на всіх християн, включаючи й імператора.

Наприкінці V ст. папа Гелазій I виклав концепцію *теорії “двох мечів”*, основні положення якої спирались на довільне тлумачення цитат із Євангеліє. Ним пояснювалось, що імператор одержує свій меч від церкви, а відтак зобов’язаний служити їй своїм мечем. В питаннях віри він повинен залишати право останнього слова за церквою і мусить радше вчитися, ніж навчати.

За часи феодалізму церковна система покращила своє економічне становище, а церковники перетворились на великих землевласників. Священики високого сану завдяки багатству і певного авторитету у

суспільстві і особливо завдяки своїй освіченості часто займали високі посади в державі. Зміст правової свідомості визначався світоглядними параметрами. Духовним джерелом таких понять, як “справедливість”, “право”, “закон”, була Біблія.

Принциповими основами раннього християнства були: *теїзм* – сприйняття Бога як творця світу; *дуалізм* – погляд на світ як на арену боротьби добра і зла; *персоналізм* – розуміння визнання за кожною людиною права на свободу вибору і одноосібної відповідальності за свої дії перед Богом; *провіденціалізм* і *есхатологізм* – віра у кінцеву, наперед визначену перемогу добра над злом, що й знаменує собою “кінець світу” як “Страшний суд” та утвердження Царства Божого на землі.

Виразником ранніх християнських ідей був християнський теолог *Аврелій Августин (Блаженний)* (345-430 рр.). Основні політичні і правові погляди теолога викладені в книгах “Сповіді” та “Про град Божий”. Студентам слід ознайомитись зі змістом цих творів і зробити конспекти. При цьому важливо зазначити, що погляди А. Августина спрямували суспільну свідомість на сприйняття держави як організації нижчого порядку, другорядної відносно до церкви.

Слід підкреслити, що церковну і світську влади Августин не розглядав як інституційно протилежні. Він зазначав, що існувало єдине християнське суспільство, яке мислитель не протиставляв державі і церкві.

Студентам важливо запам'ятати, що основним у вченні Августина було прагнення обґрунтувати ідею моральної зверхності церкви над державою і право (обов'язок) держави на підтримку церкви, особливо у її боротьбі проти єретиків.

Августин критикує погляди Цицерона і зауважує, що з часу виникнення християнства жодна держава не може бути справедливою, якщо вона не християнська, і жоден правитель, якщо він перебуває поза церквою, не спроможний правити справедливо.

На думку Августина Блаженного, втіленням божественної справедливості є право. Основним принципом права є непорушний, вічний, санкціонований Богом закон, що регулює людські відносини. Природне право – це ідеальна норма людських відносин і водночас загальний закон буття, що впливає із незмінного порядку природи і всього Всесвіту. Вічний закон і природне право внутрішньо притаманні розуму і волі Бога. На думку Августина, держава, в якій ігнорується право, приречена на небуття.

Значне місце в історії політико-правової думки займає *Тома Аквінський* (1225-1274 рр.). В своїх творах “Сума теологій”, “Про

правління можновладців” та ін. він виклав ідеологію католицької церкви і спробував розвинути християнську доктрину держави на основі роботи Аристотеля “Політика”. Студентам слід дослідити принципово різні засади вчень Аристотеля і Томи Аквінського.

В результаті вивчення праць Аквінського студенти можуть дійти висновку, що він здійснив класифікацію форм держав на основі критерію морального правління і поділяє правління на справедливе і несправедливе. За цим же критерієм розподіляє владу політичну і владу деспотичну. При цьому стверджує, що політична влада – це система влади, де дотримуються законів. Деспотична влада – це ніким і нічим не обмежене правління за принципом “правитель – раб”. Тома Аквінський визнавав опір тиранові не лише правом, а й обов’язком підданих. Найкращою формою правління вчений називав політичну монархію.

Тома Аквінський досліджує причини влади і її завдання. На його думку, влада об’єднує суспільство і допомагає людям удосконалюватися морально, приводить до дії закони в державі. Він дає визначення закону – це специфічні настанови (приписи), які не порушують божественного порядку. Аквінський розробив класифікацію законів: вічний закон; природний закон; Божественний закон; людський закон.

Студентам слід проаналізувати сутність і зміст поняття “справедливість” і його характеристику Аквінським (розподільна і зрівняльна справедливість).

У період XII-XIII ст. в країнах Західної Європи закінчилось юридичне оформлення станів, сформувалося феодальне міське право (магдебурзьке право), активізувався процес формування національних ринків, який вимагав політичного об’єднання держав. Об’єктивно з’явилась необхідність у нових політико-правових концепціях.

Ідеологом нового стану міщан (бюргерства) був *Марсиль Падуанський* (бл. 1275 – бл. 1343 рр.). Свою політико-правову доктрину він виклав у творі “Захисник миру”, з якою студентам слід ознайомитись детальніше. Аналіз творів М. Падуанського приведе до висновку, що він один із перших створив нове вчення про державу, побудоване на раціональних засадах, і першим підняв ідею верховенства закону в суспільстві, близько підійшов до проблеми правового розмежування духовної і світської влади, а світської влади – на виконавчу і законодавчу.

Вчений розглядає проблеми виникнення і мети держави. На думку М. Падуанського, метою держави є створення умов для гідного існування людини, забезпечення політичного миру і захист власності людей.

В політико-правовій доктрині М. Падуанського аналізуються форми правління: монархія, олігархія, демократія. Він також стверджує, що сувереном у державі є народ (це всі громадяни, які беруть участь у громадянському управлінні).

Падуанський підкреслює, що право виникає тоді, коли виникає держава (держава – матерія, право – форма). Він розподіляє право на божественне і позитивне. Студентам слід зробити порівняльний аналіз божественного права і позитивного (людського).

Історію розвитку політико-правових поглядів Київської Русі слід аналізувати з її витоків. Джерелами створення державно-правових вчень були звичаї, традиції, релігійні вірування, практика державного будівництва і судова практика, світогляд, культура і менталітет українського народу.

З розвитком державності деталізуються і наповнюються новим змістом такі поняття, як “справедливість”, “істина”, “закон”. Особливої ваги набуває ідеологія християнства, пронизана ідеями гуманізму.

Студентам правничого факультету слід вивчити зміст збірника звичаєвого права “Руська Правда”, де відсутні такі покарання, як смертна кара, тілесні покарання, і захищаються честь і гідність людини.

Важливими джерелами політико-правничої думки Київської Русі були Старий і Новий Заповіти, вчення Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста, патріарха Фотія, літописи і повчання “Повість временних літ”, “Слово про закон і благодать”, “Повчання Володимира Мономаха” та ін.

Політико-правова думка Київської Русі розвивалася на основі двох концепцій політичної влади: про богоугодного володаря, в основі якої лежала ідея родового князювання та концепція єдинокоролівності, з ідеєю верховенства світської влади.

Особливу увагу студентам слід звернути на “Повчання Володимира Мономаха своїм дітям”, де викладені настанови правителю, міститься перелік практичних порад стосовно державного управління і ставлення правителів до підлеглих, викладені принципи побудови системи покарань та інше.

Вивчаючи ідеологію ісламу і її правові аспекти, слід зосередити увагу на історії виникнення цієї течії, на основних джерелах розвитку ісламських вчень.

На початку VII ст. в Аравії відбувається період становлення феодальних відносин. З 622 р., коли Мухаммед і його прихильники переселилися з Мекки в Медіну, ведеться мусульманське

літочислення, а мединська громада мусульман (відданих) стає своєрідною теократичною державою.

Джерелами віровчення ісламу є Коран, Суна, Іджма та інші. Студентам слід ознайомитися з основними положеннями Корана (Див.: Багмет М., Колісніченко А. Хрестоматія з історії всесвітньої політичної думки. – Миколаїв, 2002. – С. 9-11).

Слід зазначити, що у Сунні регулюються всі сторони життя мусульман і визначається “правильний шлях до цілі” (шаріат). Коран і Сунна закріплюють покірність всіх мусульман владі; іслам не розрізняє релігії та права; церква не існує як посередник між віруючими і богом; ідеалом ісламської держави є теократія; рабство не мусульман вважається законним; засуджуються лихварства і зазіхання на власність мусульман і ін.

В ісламі існує ряд напрямів і течій, кожен з яких претендує на істинні знання і віру. Сунніти вважають, що халіф – це той, хто обраний громадою або її представниками. Шіїти – визнають законними халіфами тільки четвертого халіфа Алі (родича Мухаммеда) та його прямих нащадків.

Студентам необхідно дати характеристику кожному з цих напрямів ісламу і визначити основні відмінності в їх політико-правових вченнях.

Заняття 4. Розвиток політико-правових поглядів Відродження та Реформації. Становлення державно-правової думки Нового часу

План

1. Загальна характеристика політико-правових вчень доби Відродження.
2. Н. Макиавеллі і Ж. Боден про державу і право.
3. Політико-правові ідеї діячів руху Реформації (М. Лютер, Ж. Кальвін).
4. Державно-правові концепції доби ранніх буржуазних революцій в Голландії та Англії (XVII ст.).
5. Державна і людина в утопічних проектах Т. Мора та Т. Кампанелли.

Реферати

- Вплив ідей Ренесансу та Реформації на формування української політичної думки.
- Питання співвідношення світської та духовної влади в роботах діячів доби Ренесансу та Реформації.
- Вчення про державу Ж. Бодена.

Література

1. Макиавеллі Н. Государь. – М., 1990.
2. История политических и правовых учений / Под ред. В.С.

- Нерсесянца. – М., 1998. – С. 161-188.
3. Шульженко Ф.П., Андрусак Т.Г. Історія політичних і правових вчень. – К., 1999. – С. 63-81.
 4. Безродний Є.Ф., Ковальчук Г.К. та ін. Світова класична думка про державу і право. – К., 1999. – С. 61-92.
 5. История политических и правовых учений / Под ред. О.Э. Лейста. – М., 1997. – С. 127-193.
 6. Скиба В., Горбатенко В. та ін. Вступ до політології. Екскурс в історію правничо-політичної думки. – К., 1998. – С. 149-180.

При підготовці до семінару студентам важливо зосередити свою увагу на характеристичні державницьких процесів XIII-XVII ст. Зауважимо, що доба Відродження охоплює період XIII ст. до кінця XVI ст., а в Англії вона тривала й на початку XVII ст. В цей час суспільною свідомістю опанували ідеї свободи і гідності людської особистості. Ставлення людини до Бога визначалося важливішим, ніж до церкви як інституції. Розпочався процес перекладу Біблії національними мовами.

Протягом XV ст. в Західній Європі спостерігається посилення самодержавства, політична влада опинилася в руках короля. Ідея суверена як джерела політичної влади в державі стала основою державно-правових теорій XVI ст. Разом з тим формувались ідеї громадянського суспільства як суспільства приватних власників і національної держави, яка ставала суб'єктом політичного життя. Водночас формувались принципи міжнародного права, розв'язувались проблеми співвідношення свободи і права, права і закону.

Державно-правова думка XV-XVI ст. зосереджується на проблемах держави і права, які стають об'єктами пізнання.

У зазначений період вклад в державно-правову ідеологію вніс Н. Макіавеллі (1469-1527 рр.). Свою доктрину він виклав у творах "Монарх" і "Міркування на першу декаду Тіта Лівія", в якій провідне місце посідає проблема свободи волі індивіда. В основу політики Макіавеллі покладено вигоду і силу, а політичний вибір не завжди поєднується з мораллю.

Зазначимо, що, на думку Макіавеллі, у деморалізованому суспільстві жодна влада не буде ефективною, окрім абсолютної монархії. Правитель може перебувати поза законом і поза мораллю.

Студентам важливо також проаналізувати правові аспекти, які виклав Н. Макіавеллі. Він наголошував, що закон є джерелом усіх громадянських чеснот, і тому розбудова держави залежить від

досконалювали законів. Н. Макіавеллі вважав, що джерелом розвитку держави та зміни її форм є взаємна боротьба народу та аристократії.

Французький політичний діяч та юрист *Жан Боден* (1530-1596 рр.) написав працю “Шість книг про республіку”, в якій виклав ідеї про походження держави та державний суверенітет. Студентам необхідно дослідити зміст поняття “республіка”, яке вживає Ж. Боден. При цьому слід зазначити його визначення: республіка – це така політична спільність, яка має свою незалежну владу і не підпорядковується іншій політичній владі: церкві, імперії, великим сеньйорам.

Боден підкреслював, що держава, як і будь-яка із форм суспільного життя, формується з родини. Коли всі родини об’єднуються верховною владою, тоді й виникає держава як форма управління родинами. Саме верховна влада є ознакою, яка відрізняє державу від усіх інших утворень, які виникають внаслідок об’єднань родин.

Студентам слід дійти висновку, що Боден чітко розмежував поняття “республіка” (держава) і управління. Суть держави полягає у володінні верховною владою; суть управління полягає у функціонуванні апарату, за допомогою якого ця влада здійснюється.

Важливо дослідити зміст поняття “суверенітет”, яке всебічно обгрунтував Боден. Під суверенітетом він розумів абсолютну, ніким і нічим необмежену верховну владу над своїми громадянами. Доцільно також проаналізувати ознаки суверенітету за теорією Ж. Бодена: це постійна необмежена законом влада суверена; право суверена видавати і скасовувати закони, оголошувати війну і укладати мир, призначати мирових суддів, карбувати монети і обкладати митом.

Ж. Боден підкреслював, що важливою умовою спокійного життя у державі є дотримання підданими приписів закону і невід’ємні права родини на приватну власність.

У XVI ст. ряд держав Західної і Центральної Європи охопив процес Реформації – масовий рух проти католицької церкви. Початок цих пошуків і зміни системи церкви заклав професор богослов’я *Мартин Лютер* (1483-1546 рр.). Він переклав Біблію на німецьку мову і стверджував, що вся система католицької церкви і її обряди не враховують вимог Святого Письма. М. Лютер виступав проти продажу посад в церковній системі і примусу у справах церкви. Автор цієї концепції вважав, що державна влада повинна бути незалежною від папства, а головне завдання влади – регулювати відносини між людьми, карати злих та охороняти добрих.

На думку М. Лютера, духовенство не є якимсь особливим прошарком суспільства, воно повинно залежати від державної влади. Він дотримуввся точки зору, що опір правителю за будь-яких обставин – це зло.

Лютеранство було ідейною основою виникнення більш радикальної релігійно-реформаторської течії – кальвінізму. Її засновником був *Жан Кальвін* (1509-1564 рр.), який в Женеві заснував нову церкву на демократичних засадах. Він відстоював ідею незалежності церкви від держави, наполягав на праві церкви оцінювати діяльність державної влади. Кальвіністська етика була етикою дії і пропонувала загартовувати волю і зміцнювати людині свій дух. Ж. Кальвін пропонував залучити прихожан до управління церквою і одночасно зауважував, що світська влада є зовнішнім способом спасіння і боротьба з нею означає гріховні дії.

В результаті перших буржуазних революцій в Голандії та Англії до влади прийшла крупна торгівельна і промислова буржуазія. Першим вченням, яке з'ясувало сутність та призначення держави і права в цих умовах було вчення *Гуго Гроція* (1583-1645 рр.). Він був одним із основоположників теорії природного права і суспільного договору та науки міжнародного права, які викладені в роботі “Про право війни та миру”. Основним положенням доктрини Г. Гроція стало твердження, що спілкування – одна з важливих потреб людини. Аналізуючи проблему виникнення держави і права він доводив, що задля особистого захисту люди укладають добровільну угоду із зобов'язуванням її виконувати та встановлюють норми поведінки для підтримання в суспільстві необхідного порядку.

Студентам слід звернути увагу на визначення держави – це досконала угода вільних від природи людей, укладена заради дотримання права і спільного інтересу. Необхідно дослідити і зміст публічного права за теорією Г. Гроція, а також його форми.

Основоположником вчення про державу та право Нового часу був англійський вчений *Томас Гоббс* (1588-1679 рр.). Він написав твори “Левіафан” та “Про громадянина”, в яких людина розглядається як частина природи, а держава носить назву Левіафана. На його думку, захист індивідуальних інтересів відбувається через суспільний договір і систему влади.

Значне місце у вченні Т. Гоббса займає проблема природної рівності людей як основи природного права. Політичним засобом здійснення природного права є позитивний закон. На думку Гоббса право – це свобода вибору ідеї, а закон – це припис, що дозволяється, а що забороняється робити особі. Він зазначає, що сила держави і

сила закону мають виправдання лише з огляду на безпеку індивіда. Держава виступає лише засобом приборкання пристрастей у досягненні миру.

Голландський вчений *Б. Спіноза* (1632-1667 рр.) один із перших в історії вчень про державу і право здійснив системний аналіз демократії як форми реалізації людиною потреби у свободі. Своє вчення він виклав у творі “Політичний трактат” на основі ідей природного права і суспільного договору.

Для глибшого розуміння державно-правової концепції Спінози студентам необхідно з’ясувати, якого змісту він надавав поняттю “свобода”. На думку мислителя, свобода – це рух усіх речей і явищ до утвердження свого буття.

Важливо звернути увагу на вчення Б. Спінози про державу. На його думку держава – це добровільне об’днання людей, яке виникає на основі суспільного договору, метою якого в дійсності є свобода. Люди добровільно передають частку своїх природних прав державі, погоджуючись на підкорення верховній владі. Найкращою державною формою організації суспільства, на думку Спінози, є демократія у формі республіки. Оскільки народ є джерелом влади, то він має можливість на реалізацію потреби свободи.

Важливе місце серед вчених політико-правових концепцій Нового часу займає англійський мислитель *Джон Локк* (1632-1704). Він один із перших розробив концепцію поділу влади, яка викладена у праці “Два трактати про державне правління”.

На думку Дж. Локка, держава є результатом договору між людьми. Щоб зберегти свою власність громадяни укладають суспільний договір на основі природних законів. Згідно з вченням Локка природне право – це природжені і невід’ємні права людини, притаманні кожному окремому індивідові. Закони, які встановлюються державою, повинні відповідати вимогам природного права, тоді вони будуть дійсно правовими.

За Локком держава – це сукупність людей, які об’єднуються добровільно і підкоряються ними ж створеним законам. Єдиним джерелом влади і законів Локк визнавав природні інтереси індивіда. Форми закону набувають приписи такого акту, який вказує індивіду на його поведінку, яка відповідає його власним інтересам і не суперечить загальному благу. Всі норми – приписи, які не відповідають цій вимозі, не можуть називатися законами.

Треба звернути увагу на вимогу Дж. Локка про те, щоб у державі затвердився режим, необхідно створити незалежні одна від одної гілки влади. Повноваженнями приймати закони наділена законодавча

влада, яку має представницький орган від всієї нації. Компетенція втілювати закони у життя належить виконавчій владі – монарху або кабінету міністрів.

Своєрідну державно-правову концепцію розробив англійський вчений *Девід Юм* (1711-1776 рр.). Своє вчення він виклав у працях “Трактат про природу людини” та “Історія Англії” у восьми томах. На думку вченого індивід у своєму житті керується необхідністю насолоди і утіхи. Розробляючи свою теорію виникнення держави, він уперше в історії вчень про державу і право чітко розмежував поняття “суспільство” і “державу” за критерієм їх виникнення. Держава, на його погляд, є органом примусу та охорони власності. Невід’ємним атрибутом держави є політична влада. Необхідною умовою суспільного життя є повага до законів, які є обов’язковими для виконання.

Утопічний соціалізм – це проекти і вчення про докорінне перетворення суспільного ладу на засадах соціальної рівності, відсутності експлуатації і спільній праці усіх громадян. Велику роль у формуванні утопічного соціалізму XVI-XVIII ст. відіграло раннє християнство, яке проповідувало загальнолюдську рівність і братерство між людьми.

В основі державно-правових вчень соціалістичного спрямування лежать ідеї утопічного соціалізму, які висловили мислителі XVI-XVIII ст. Т. Мор та Т. Кампанелла.

Англієць *Томас Мор* (1478-1535) народився в заможній сім’ї бюргерів, відрізнявся рідкісною начитаністю грецьких та латинських авторів, біблійних текстів і творів батьків християнської церкви. Різносторонній письменник, Мор не цурався і політичної діяльності – він був деякий час і членом англійського парламенту, і шефом Лондона, виконуючи дипломатичні доручення.

Добре знаючи соціальне і духовне життя своєї батьківщини, англійський гуманіст проникся співчуттям до бід її народних мас. Ці настрої і отримали своє відображення в відомому творі з довгою назвою в дусі того часу – “Вельми корисна, як і цікава, справді золота книжка про найкращий устрій держави і про новий острів Утопія...”. Вона була видана за найближчою участю Еразма Роттердамського, близького друга, що посвятив Т. Мору свою “Похвалу дурості”, завершену в будинку Мора.

Оповідь в ній ведеться від імені вигаданого автором мандрівника Рафаїла Готлодея, що сприяло ще більшому успіху в епоху географічних відкриттів і подорожей. Саме такою країною і була проголошена тут Утопія – грецьке слово, утворене Мором, і що

означало буквально “місце, якого немає” (саме він перекладав назву цієї країни як “Нідея”, Nusguama).

Книга складається з двох частин. Друга, більша за обсягом і написана першою, викладає утопістський образ життя, в той час як перша частина, написана після другої, дає передусім досить критичний опис сучасної Англії.

Надалі Мор став найближчим співробітником короля Генріха VIII, який в своїх політичних розрахунках надавав відоме заступництво гуманістам, використовуючи їх літературні і політичні таланти. Мор отримав лицарське звання, був головою палати общин, а в 1629 р. зайняв вищу державну посаду, він став лорд-канцлером Англії. Однак доля його круто змінилася, коли Генріх VIII вирішив стати на шлях церковної реформи, щоб заволодіти багатствами католицької церкви в Англії. Мор притримувався ідеї духовної єдності християнсько-католицького світу і був противником такої реформи, яка один віросповідний догмат змінювала на інший, такий же нетерпимий. Відмовившись присягнути королеві, лорд-канцлер в 1632 р. залишив свою посаду, але був звинувачений у державній зраді і за наказом короля ув'язнений у Тауері. Через три роки король прихильно дозволив відрубати йому голову (початковий вирок передбачав жорстокішу страту).

Гуманістичний світогляд автора “Утопії” ніяк не обмежував його у констатації жакливого картини соціальних бід, більш того, він підкреслював в кінці свого твору, що при уважному спостереженні життя не тільки Англії, але і “всіх держав”, вони не являють собою “нічого, окрім змови багатих, приводом і під ім'ям держави, що думають про свою вигоду”.

Вже ці глибокі констатації підказали Морю основний напрям проектів і мріянь у другій частині “Утопії”. Численні дослідники цього твору констатують не тільки прямі, але й непрямі посилання на тексти і ідеї Біблії (передусім євангельські), особливо ж на античних і ранньохристиянських авторів. З усіх творів, що вплинули на творчість Мора, найбільш вагомим є “Держава” Платона.

Найхарактернішу, визначальну рису соціально-філософської доктрини, що лежить в основі “Утопії”, складає антиіндивідуалістичне трактування суспільного життя. Послідовний антиіндивідуалізм з необхідністю вимагає скасування приватної власності. Максимальна рівність в розмірах власності і супутнього їй рівня споживання – нерідка вимога народно-опозиційних рухів в епоху середньовіччя, які отримували звичайне релігійне обґрунтування. Елементи цього є і у Мора як активного прихильника “християнського

гуманізму”, що волав до первинного християнства з його ідеалами вселюдської рівності.

Т. Мор був переконаний, що “від правителя, як з якого-небудь невичерпного джерела, розповсюджується на весь народ все добре і зло”. Таким напівлегендарним правителем і був Утоп уявного острова, що ніколи не завойовував і що заклав політичні, соціальні і моральні устої заснованої ним Утопії. В утопічній державі якоїсь значної для всіх цінності просто не існує. Її відсутність особливо підкреслена тим, що тут немає грошей і вони не відіграють ніякої ролі в економічному житті. Золото, як і срібло, утопійці не використовували навіть у прикрасах. Більш того, саме з цих металів у країні виготовлялись нічні горщики та інші сосуди для нечистот, а якщо і робилися якісь кільця чи ланцюги, то для тих, хто зганьбив себе яким-небудь злочином і став у результаті цього рабом. Так великий гуманіст виразив свою огиду до все більш зростаючої ролі золота, ролі грошей, які приносили зло вже в ту епоху. Єдине застосування золота – без чого не може обійтися Утопія – це застосування його у зовнішніх відносинах, і тим більше, під час воєн, які утопійці вимушені вести з сусідніми країнами, котрі продовжують жити по-старому.

Але відсутність приватної власності і грошей не могла стати слідством простого морально-юридичного законодавства, яке виходило від мудрого та доброго Утопа. Воно могло розвинути тільки внаслідок загальної участі утопійців у трудовій діяльності. Розуміння її організації як необхідної умови, без якої неможлива ніяка реалізація прагнень до рівності, робить Мора першим представником утопічного комунізму, оскільки відсутність приватної власності і загальна участь у трудовій діяльності робить утопічне суспільство соціально однорідним.

В “Утопії” насамперед мова йде про фізичну працю, що природно для даної епохи. Т. Мор підкреслює необхідність праці ремісників і хліборобів для життя будь-якої держави і разом з тим вказує на звичайну відсутність у державних керівників і службовців турботи про тих, хто виконує різні види праці, не маючи до них ніякого інтересу у зв’язку з втратою ними за віком чи за іншими причинами здібностей до трудової діяльності. Великий гуманіст, що належав до заможного класу, переходив на бік простих працівників.

Труд в Утопії виступає в двох звичайних на ту епоху різновидах – ремісничому і сільськогосподарчому. Участь як в першому, так і в другому обов’язкова для всіх. Праця тут стає не тільки життєвою, а й моральною необхідністю. Ця вільна праця, обмежена часом (тільки

шість годин на день), є досить продуктивною.

Суттєва риса утопічного життя – наявність рабів у державі, на яких перетворюються злочинці. Ця соціальна категорія невідомої чисельності приречена виконувати найтяжчу і найнеприємнішу роботу. Наявність даної категорії вносить значну поправку в безкласову утопійну спільноту. Життя самих утопійців побудоване на принципах республіканської демократії, таємного голосування, виборності усього правління і т.п.

Загальний і вільний труд виробляє велику кількість продуктів і речей, але їх цілком досить для задоволення потреб усіх мешканців Утопії. Серед них немає ні бідних, ні багатих, ні тим більш убогих, бо в умовах, коли “все належить всім”, “хоч ні у кого там нічого немає, всі, однак, багаті”.

Розумовий труд як професійний не відіграє в Утопії великої ролі. В Утопії справою читання і вивчення книг займається невелика кількість найбільш обдарованих утопійців на протилежність багатьом державам, де “ще і тепер наукам присвячують себе колоди і дубини, а чудово обдаровані розуми пропадають в задоволеннях” – явний антифеодальний випад. Саме з цієї категорії, вільної без фізичної праці, обираються різні посадові особи, включаючи голову держави, а також священиків. Але всі вони жорстко не протиставлені основній масі утопійців. Перебуваючи у стані, позбавленому “тілесного рабства”, в принципі кожен житель Утопії може досягти “духовної свободи і освіти”, освоюючи різні науки. Для цієї мети в передсвітанкові години навіть влаштовуються спеціальні читання. Тим самим перед будь-яким утопійцем відкривається можливість того, що ми називаємо всебічним розвитком особистості.

Але яку б роль не відігравав у житті утопійців інтелектуальний початок, моральна сторона їх більш важлива. Автор “Утопії” вважає, що справедливість – “найголовніша опора держави”. В творі неодноразово підкреслюється, що людина являє собою найвищу цінність, яку не можна замінити ніяким золотом. Але що стосується розуміння щастя жителями Утопії (тобто країни Блаженства – друга назва Утопії), то перед нами вимальовується вже тоді досить поширений гуманістичний ідеал антиаскетизму, прагнення до насолоди, задоволення в душі епікурійства. Серед задовольень перше місце посідає здоров’я, якому шкодить буцімто священний аскетизм з усіма його постами та іншими атрибутами. Радощі їжі та напоїв повинні бути досить помірними, орієнтованими передусім на людське здоров’я.

Утопійців відрізняє принципове миролюбство. Самі вони за

власної ініціативи ніколи не вдадуться до війни, але ведуть її з більшою несамовитістю і відвагою, коли вона їм нав'язана або коли доводиться йти назустріч, на допомогу за проханням того чи іншого народу, який скидає тирана.

Утопічне життя підкоряється не стільки юридичним, скільки етичним законам. Законів у них небагато, і вони настільки прості, що кожен без великих зусиль розбирається в них. Багато законів і не потрібно для народу, у якого “всі закони видаються тільки для того, щоб нагадати кожному його обов'язок”.

Проблема моралі невід'ємна від проблеми релігії. У душі гуманістичної просвіти Т. Мор розрізняє справжню релігію і забобони, які багато хто з утопійців сприймає як релігію. Зміст утопійської релігії зводиться до переконання в існуванні єдиної божественної істоти (“батька”), розлитого у всьму світі, і який час від часу нагадує про своє існування через всілякі дива. Справжня релігія неможлива і без віри в безсмертя душі, і в позамогильну подяку. В Утопії існує повна віротерпимість, і кожний вільний мислити Бога у відповідності до своїх понять. Ідея віри вимагає різноманітності, аби лише були додержані ті загальні положення, без яких вона неможлива.

Про глибину гуманістичної ідеї віротерпимості свідчить і те, що вона розповсюджується навіть на атеїстів – тих, хто не вірить у загальнорелігійні положення. У душі своєї епохи Т. Мор вважає таких людей аморальними, але утопійці, яким невідома брехня і удавання, не приховують свої погляди, за це їх не карають, хоч і забороняють виступати зі своїми ідеями перед натовпом.

Головні ревнителі релігії в Утопії – виборні священики, вони явно протипоставлені чисельним тогочасним служителям церкви, бо їх головна особливість – виняткове благочестя, бездоганна мораль. Навчаючи дітей та юнацтво, вони ставлять бездоганну мораль вище їх інтелектуального розвитку. Ці жерці моралі користуються найбільшим авторитетом в порівнянні з усіма іншими посадовими особами.

“Утопія” значно вплинула на різних філософів і літераторів епохи Відродження. Слово “утопія” стало прозивним і означає все те, про що можна помріяти і навіть порозмірковувати, але це те, що при детальніших роздумах виявляється теоретично неспроможним і практично нездійсненним.

В історії суспільства і суспільній думці утопія нерідко служила формою вираження революційних ідеологій. Багато з основних принципів визвольного руху трудящих, етичні і законодавчі норми,

системи педагогіки і освіти були вперше сформульовані в “Утопії”.

“Утопія” не втратила своєї ролі як специфічного жанру літератури. Позитивне значення утопії в сучасну епоху виявляється в двох напрямках: вона дозволяє передбачати вірогідне віддалене майбутнє, яке на даному рівні пізнання не може бути науково передбачене в конкретних деталях і може також застерігати від деяких негативних соціальних наслідків людської діяльності. Ці форми утопії стимулювали розвиток в соціології методів нормативного прогнозування і сценаріїв з метою аналізу і оцінки.

Ідеї утопічного соціалізму в Італії розвинув *Джованні Кампанелла* (1568-1639 рр). В своєму творі “Місто Сонця” він змальовує ідеальну державу, в якій відсутня приватна власність (джерело зла, бідності і негараздів у суспільстві). Ідеальний устрій держави він вбачав у теократичній республіці, в якій всі громадяни як в політичному, так і в економіко-правовому відношенні рівні.

Основними рисами суспільного життя мешканців міста Сонця (соляріїв) є: загальнообов’язкова трудова повинність; колективна праця як джерело радості; свідоме ставлення до праці всіх громадян; чотиригодинний робочий день; розподіл матеріальних благ за потребами; доступність освіти для кожного; громадянське виховання дітей; вибір професії за здібностями і покликанням; обов’язковий для всіх режим дня.

Кампанелла вималював основні завдання держави: організація виробництва і розподілу; управління вихованням громадян; будівництво управління на наукових принципах (провідна роль вчених); активна участь громадян в управлінні державою.

Ідеї Т. Мора та Дж. Кампанелли стали основою для розвитку вчень французького утопічного соціалізму епохи Просвітництва.

Заняття 5. Розвиток політико-правової думки Нового Часу (XVIII – поч. XX ст.)

План

1. Державно-правові концепції доби Просвітництва.
2. Розвиток політичної і правової думки в Америці доби утворення США.
3. Політико-правові вчення європейського лібералізму і утопічного соціалізму.
4. Марксистська концепція держави та права.

Реферати

- Політико-правові вчення в Італії XVIII ст.

- Політико-правові ідеї Г. Спенсера.
- Вплив природничо-наукових теорій на розвиток політично-правової думки II половини XIX ст.
- Проблеми держави, політики, права в філософії Г-Ф. Гегеля (І. Канта).
- Питання і права в ідеології анархізму.

Література

1. История политических и правовых учений / Под ред. В.С. Нерсесянца. – М., 1998. – С. 277-315, 369-387, 399-430, 504-514.
2. Шульженко Ф.П., Андрусак Т.Г. Історія політичних і правових вчень. – К., 1999. – С. 82-148, 233-257.
3. Безродний Є.Ф., Ковальчук Г.К. та ін. Світова класична думка про державу і право. – К., 1999. – С.160-199, 273-289.
4. История политических и правовых учений / Под ред. О.Э. Лейста. – М., 1997. – С. 225-273, 301-368.
5. Скиба В., Горбатенко В. та ін. Вступ до політології. Екскурс в історію правничо-політичної думки. – К., 1998. – С. 181-277.
6. Мірошниченко М.І., Мірошниченко В.І. Історія вчень про державу і право. – К., 2001.

При підготовці студентів до п'ятого заняття необхідно проаналізувати і дати загальну характеристику вчень про державу і право доби Просвітництва. В результаті вивчення цієї проблеми важливо зазначити, що державно-правові концепції XVII ст. містять в собі ідею “розумного” улаштування держави і природної рівності людей. Ідея розуму як головної рушійної сили історії, джерела і головного засобу досягнення людством рівності і свободи трансформується в XVIII ст. в ідею Просвітництва. Студентам слід визначити поняття “Просвітництво” – це політична ідеологія і культура періоду твердження буржуазних відносин. Вона виникла в Англії (XVII ст.) і була пов'язана з вченням Дж. Локка, потім поширилася на територію Європи, де знайшла свій розвиток у доктринах Монтеск'є, Гельвеція, Гольбаха, Вольтера. Важливо усвідомити, що просвітителі пропонували поширити освіту серед народних мас з метою підвищення рівня свідомості людей. Просвітителі визнавали людину як політичну істоту, а суспільство як співтовариство таких істот, вважали, що всесвітній розум зазначив параметри існування людини, тому добробут людства ставили в залежність від усвідомлення і виконання вимог розуму, який ототожнюється із законом природи. На їх думку закон розуму сам по собі здатний забезпечити адекватний потребам людини спосіб життя.

Змістом закону розуму є “освічений егоїзм”, який спрямовує людей до загального блага і ґрунтується він на доброчесності. Основою доброчесності є правильно усвідомлений інтерес.

Важливою особливістю політико-правової думки доби Просвітництва є поєднання теорії з практикою. Це стало можливим внаслідок поширення практики прийняття конституцій і перших спроб кодифікації права на терені європейських країн. Саме в цей час існувала практика свідомого моделювання держави, цілеспрямованого визначення форм державного правління, мережі і системи органів влади тощо.

В політико-правових вченнях XVIII ст. природне право розглядається вже як діяльність держави у відповідності до правового закону для досягнення цілей суспільного договору: свободи та справедливості. Основою договірних теорій XVIII ст. було визнання того, що розумна угода між урядом і народом – це не розмежування прав і обов’язків між підданими і правителями, а прийняття правових законів держави, які регулюють відносини між людьми.

У XVIII ст. центром розвитку політико-правової теорії стає Франція і саме тому тут створюються нові концепції про державу і право, авторами яких були вчені Вольтер, Ш. Монтеск’є, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро, К. Гельвецій, П. Гольбах.

Студентам необхідно проаналізувати в першу чергу вчення Франсуа Марі Аруе (*Вольтера*) (1649-1778 рр.), який належав до правового крила просвітителів. Основні ідеї Вольтера викладені в роботах “Філософські листи” та “Досвід загальної історії про звичаї і дух народів”. Треба зрозуміти, що він не переймався проблемами народних мас і вважав, що біднота не повинна мати політичних прав, оскільки той, хто не має власності не має і права голосу.

Вольтер стверджував, що в суспільстві може бути тільки юридична рівність, яка передбачає формальну рівність усіх перед законом. Він визнавав юридичну рівність лише в сфері приватного права і заперечував можливість її реалізації у сфері права публічного.

Необхідно проаналізувати і розуміння Вольтером свободи. На його думку, свобода – це свобода не суспільства в цілому, а свобода індивіда. Основою її є свобода слова, віри, свобода підприємництва та свобода праці, яка полягала у визнання за кожною особою право продавати свою здатність до праці тому, хто платить більше.

Вольтер виступав за сильну державну владу і розглядав її як засіб захисту приватної власності. При цьому він надавав перевагу не формам управління державою, а принципам реалізації влади, які забезпечують свободу, право власності, законність.

Важливо зазначити, що Вольтер створив концепцію “освіченого абсолютизму”. Вона побудована на переконанні, що тогочасний інститут абсолютної монархії ще не вичерпав можливостей і спроможний подолати кризу за умови правління високоосвічених з моральними принципами монархів.

У XVIII ст. *Шарль Луї Монтеск'є* (1689-1755 рр.) першим здійснив систематизацію державно-правових знань на нових засадах природного права і договірних теорій держави. Свої погляди Монтеск'є виклав у праці “Перські листи”, “Про дух законів” та “Роздуми про причини величі і занепаду римлян”.

Основою теорії Монтеск'є є визнання свободи людини, найбільшу небезпеку для якої становить державна влада, а особливо ті умови, що породжують можливості зловживати нею. Проти такого зловживання він пропонує запровадити механізм, у якому одна влада врівноважує іншу.

Зауважимо, що Монтеск'є вперше в історії політико-правової думки пов'язав поділ влади із конституцією держави. Таким чином він обґрунтував ідею правління не людей, а правління законів – ідею конституційного правління. Монтеск'є звів поділ влади у систему правових стримувань та врівноважень, при цьому підкреслював, що поділ влад забезпечить верховенство закону.

Студентам необхідно проаналізувати зміст понять “право” і “закон”, які використовує у своїй теорії Монтеск'є. При цьому слід звернути увагу на те, що він ввів до своєї теорії категорію “дух законів”.

Доцільно зазначити, що вчений розглядає право як загальнолюдську цінність. Метою права є свобода, рівність, безпека і щастя усіх людей. Природний закон Монтеск'є тлумачить як “людський розум, що править народами”. При цьому він намагається пов'язати дію закону з певними природними чинниками (географічні, кліматичні).

Виникнення держави Монтеск'є пов'язував з об'єктивними процесами розвитку суспільства. Він стверджував, що держава виникає тоді, коли виникає приватна власність і розподіл багатства. Монтеск'є був упевнений, що майбутнє держави пов'язане з політичною свободою, що забезпечується поділом влад. Він робить висновок, що держава – це суспільство, в якому діє закон.

Французький вчений *Жан-Жак Руссо* (1712-1778 рр.), ідеолог дрібної буржуазії, був переконаний, що найціннішим у житті є прості емоції, і цінував добру волю та пошану. Політико-правові погляди він виклав у творах “Про суспільний договір” та “Міркування про

причини і підстави нерівності”.

Звернемо увагу на те, що Ж.-Ж. Руссо визначав основну ваду тодішнього суспільства – це нерівність людей, досліджує природу цієї нерівності. Одночасно він переконаний в тому, що, втративши свою природну свободу, бідні не набули і свободи політичної.

Держава, на погляд Руссо, побудована на засадах розуму, і її мета полягала в забезпеченні права кожному користуватися власністю, що йому належить. Суспільство вчений уявляв як організоване співжиття (асоціація) незалежних, вільних, рівних людей, які мають спільну волю, що реалізується як народний суверенітет. Народ, за Руссо, – це всі вільні громадяни республіки, незалежно від соціального і етнічного походження, – вся доросла чоловіча частина населення.

На думку Руссо, суверенітет народу виявляється у здійсненні ним законодавчої влади. Уряд не мав жодних прав і уповноважувався сувереном втілювати в життя закони та підтримувати належний правопорядок. Вчений був упевнений, що суверенітет народу забезпечує будь-яке представництво. Законодавча влада може і повинна здійснюватися самим народом-сувереном безпосередньо. Залежно від того, кому народ доручає виконавчі функції в державі, Ж.-Ж. Руссо розрізняє форми правління: демократія, аристократія, монархія. Студентам необхідно дати характеристику цим формам влади і визначити їх функції.

Руссо сформулював основні ознаки народного суверенітету: неподільність і невідчужуваність. Важливо наповнити зміст цих понять і пов'язати їх з правами громадян.

Зауважимо, що Руссо також розробив правову концепцію, в якій важливе місце відводив ідеї свободи. Він підкреслює, що суперечка між правом рівності і правом приватної власності руйнує природний стан громадянського суспільства і держави.

Відомим представником Просвітництва був *Дені Дідро* (1713-1784 рр.), засновник і видавець “Енциклопедії, тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел”. Він був прихильником освіченої монархії і критикував абсолютизм та церкву.

Дідро наголошував, що правління деспотів суперечить законам природи тому, що прищеплює в народі звичку до сліпої покори деспоту і втрати здатності відчувати свободу.

Виникнення держави і позитивних законів у суспільстві Дідро пов'язує із суспільним договором, що є спільною волею народу. На його думку, основною метою держави є забезпечення невід'ємних прав громадян та їхнього добробуту. Дідро наголошував, що право бути обраним до представницьких органів влади повинні мати лише

громадяни, які володіють власністю. На його погляд, важливим регулятором суспільних відносин є закон, а всі громадяни держави мають бути рівними перед законом у своїх обов'язках...

Своєрідні погляди на державу і право висловлював *Клод-Адріан Гельвецій* (1715-1771 рр.). У праці "Про розум" він обґрунтував концепцію утилітаризму, в якій стверджував, що єдиною нормою раціональної поведінки повинно бути найбільше благо для найбільшого числа людей. На думку Гельвеція, моральність і соціальні інститути, включаючи державу, виправдані тільки їх доцільністю і користю для суспільства. Звідси, на його думку, будь-які твердження про природне право позбавлені логіки, а віра в те, що воно веде до найбільшого блага є хибою.

Утилітаристську теорію природних прав створив *Поль-Анрі Гольбах* (1723-1789 рр.). В роботах "Біблія атеїста", "Система природи" і "Природна політика" він висловлює думку, що люди від народження є добрими, а зіпсованими вони стають в умовах недосконалих суспільних порядків, запроваджених несправедливим урядом. Деспотизм – це створена верховна влада, яка узурпує те, що належить всім – невід'ємне право свободи.

Гольбах послідовно відстоював думку про необхідність у суспільстві регулюючої дії законів, які визначають межі повноважень суверена і межі підкорення народу.

При аналізі політико-правової думки США періоду утворення і боротьби за незалежність важливо дослідити особливості і характерні риси вчень в Північній Америці (XVIII ст.).

Державно-правова думка в США розвивалась у двох напрямках: Б. Франклін, Т. Пейн і Т. Джефферсон захищали ідеї демократичної республіки, народного суверенітету, прав і свобод громадян, самостійність штатів; Дж. Адамс, А. Гамільтон, Дж. Медісон, поділяючи погляди демократів про верховенство влади народу в державі, висловлювались за сильну централізовану владу. Всіх цих теоретиків і політичних діячів поєднувало те, що вони були прихильниками теорії природного права і суспільного договору.

Вагомий внесок в розвиток політико-правової думки США вніс *Томас Пейн* (1737-1809 рр.), який запропонував назву держави – "Сполучені Штати Америки". В роботі "Права людини" він обґрунтував ідею народного суверенітету, захищав права народу на революцію і на створення власної національної держави.

Пейн один із перших чітко розмежував поняття "суспільство" і "державу", за критерієм їх виникнення і призначенням. На його думку, суспільство – це результат людських потреб, а уряд –

людських вад. Урядування повинно здійснюватись виключно за згодою народу. Всі форми правління він поділяв на виборно-представницькі і спадкові. Виборно-представницька форма правління – це республіка, а спадкова – це монархія і аристократія.

Політичний діяч США *Т. Джефферсон* (1743-1826 рр.) написав “Декларацію незалежності” (1776 р.), в якій виклав політико-правові ідеї про державу і право. Він визнавав рівність всіх людей від природи і право на життя і свободу. На думку Т. Джефферсона, для забезпечення цих прав люди створюють державу та уряд, який не повинен порушувати природні права людини. Він вважав, що найкращим урядуванням може бути тільки республіка.

Батьком американської конституції 1787 р. вважається *Дж. Медісон* (1751-1836 рр.). Він зауважив, що виключно республіка може забезпечити не тільки природні, а й політичні права.

В основу організації влади і її функцій був покладений принцип поділу влади на три гілки: законодавчу, виконавчу і судову. Для запобігання концентрації повноважень було запропоновано систему стримувань і противаг. В основі цього покладені такі принципи: всі три гілки влади мають різні джерела формування; всі органи влади мають різні терміни повноважень; кожна гілка влади мала можливості нейтралізувати можливі спроби узурпації всієї влади в одних органах управління.

В Європі XVIII ст. домінуючим напрямом в політико-правовій ідеології став лібералізм, а основою лібералізму – вчення про природу вартості, яка слугує задоволенню потреб, сприяє реалізації людської особистості. Ліберальні мислителі в основу своїх державно-правових і політичних реформ поклали принцип найбільшого щастя для найбільшого числа людей. В основу державно-правових вчень був покладений утилітаризм (користь, вигода).

Засновником теорії утилітаризму був англійський юрист Ієремія Бентам (1748-1832 рр.). Своє вчення він виклав у працях “Принципи законодавства”, “Фрагмент про урядування”, “Керівні засади конституційного кодексу для всіх держав”. Основою його вчення є положення про те, що в житті людей повинно бути якомога більше користі, задоволень і якомога менше страждань. Головною метою держави є створення умов для досягнення користі і щастя кожною людиною. На думку Бентама, важливим важелем у створенні умов для розвитку приватної власності є ефективна боротьба зі злочинністю.

Бентам наполягав на тому, що обов’язковою умовою у досягненні суспільного ідеалу є демократизація політичних інститутів. Для цього

необхідно демократизувати не лише організацію державної влади, а й усю політичну систему суспільства. На цій основі він пропонував розширити виборчі права, включаючи надання виборчих прав і жінкам.

Зауважимо, що Бентам критикував договірну теорію держави і стверджував, що в основному всі держави утворені шляхом насилля. Він також заперечував ідею природного права, яке історично передусе державі.

Необхідно звернути увагу на визначення Бентамом права. На його погляд, право – це сукупність знаків (символів), виданих і затверджених сувереном для забезпечення належної поведінки підданих.

Цікаві підходи Бентама до проблеми карного права. Він будував свою теорію на переконанні, що покарання є завжди злом, оскільки воно спричиняє біль. На погляд І. Бентама карне право повинно забезпечувати реальну класифікацію покарань за принципом аналогії, аби зробити кару відповідною злочинові і запобігти кривді.

Важливий внесок у розвиток французького лібералізму зробив *Анрі Констан* (1767-1830 рр.). В роботі “Курс конституційної політики” він обґрунтував свої ліберальні погляди на державу і право. Основою Державно-правової концепції є проблема індивідуальної свободи, під якою він розуміє свободу приватної власності, яка досягається шляхом обмеження впливу держави на економічне життя та поділом влади.

Констан стверджував, що свобода індивіда є необхідною умовою формування правової держави і громадянського суспільства. Його політичним ідеалом була конституційна монархія, яка не залежить від всіх трьох гілок влади.

Засновником позитивістської теорії держави та права був французький вчений *Огюст Конт* (1798-1857 рр.). Свою політико-правову доктрину він виклав у роботі “Позитивістська філософія”.

Студентам слід самостійно вивчити цю теорію і зробити робочий конспект названого твору. Особливу увагу слід звернути на: три стадії розвитку суспільства; співвідношення держави і права; принципи моралі; політичну владу і її форми; суспільство і закон.

Аналізуючи проблему про **утопічні ідеї** XVII-XVIII ст. важливо звернутися до вчення *Жана Мельє Мазерні* (1664-1729 рр.). Він в своєму трактаті під назвою “Заповіт” критикував теорію “освіченого монарха” і закликав народ до революції.

Мельє був прихильником ідеї природного права, але заперечував вчення про суспільний договір. На його думку, держава виникла шляхом насилля та примусу і є механізмом гноблення народу. Автор

цієї теорії стверджував, що держава – це організований примус, в основі якого лежить приватна власність. Мельє захищав думку, що подолати безправ'я народ може тільки шляхом революції і знищенням приватної власності.

Теоретиком утопічного соціалізму вважається абат Мореллі (достовірних даних про роки життя не збереглися). В працях “Базіліада” і “Кодекс природи або істинний дух її законів” він виклав теоретичні основи свого вчення. В основі його природно-правової доктрини покладена ідея, що існуючий суспільний лад, заснований на приватній власності, суперечить розуму і природі і повинен бути змінений соціалістичним ладом. Студентам слід детально проаналізувати вчення Мореллі і скласти конспект.

Студентам необхідно більше уваги приділити вченням соціалістів-утопістів Клода Анрі де Рув Руа (Анрі де Сен-Сімона), Франсуа Марі Шарль Безансон Фур'є і Олена Роберта Ньютауна.

При аналізі поглядів французького соціаліста-утопіста *Анрі де Сен-Сімона* (1760-1825 рр.) важливо дослідити його думки стосовно держави і права. Для цього важливо познайомитися з його роботою “Нове християнство”, в якій він висловлює власне кредо – звільнення робітничого класу з-під влади капіталу.

Сен-Сімон вважав, що лише всесвітній розвиток промисловості на основі ефективного використання наукових принципів організації праці може позбавити працівників від страждань. Студентам важливо дослідити принципи побудови нового суспільства і роль науки в управлінні людьми.

Видатний соціаліст-утопіст *Франсуа Марі Фур'є* (1772-1837 рр.) в працях “Теорія чотирьох світових рухів і світових доль”, “Теорія всесвітньої єдності”, “Новий господарський соціетарний світ” викладає теорію циклічного розвитку людства і розробляє структуру організації майбутнього суспільства.

Фур'є критикує державно-правову систему буржуазного суспільства і стверджує, що закони захищають інтереси привілейованої меншості, яка зосередила в руках усю повноту влади. Він пропонує створити асоціації типу промислово-споживчих товариств, які об'єднуюватимуть представників різних соціальних груп і знищать державу з її інститутами.

Англійський утопіст *Оуен Роберт Ньютаун* (1771-1858 рр.) вважав, що на розвиток соціального середовища впливає характер людей. Суспільним ідеалом Оуена була федерація вільних і автономних комун, які функціонують на принципах самоврядування і суспільної власності, рівних прав і обов'язків. Він негативно ставився

до приватної власності і законів, які, на думку Оуена, панують у суспільстві і є нерозумними. Закони утримують людей в покорі й убогості.

Готуючись до останньої проблеми семінару слід проаналізувати об'єктивні та суб'єктивні чинники виникнення й розвитку **теорії марксизму**. У середині XIX ст. виникла комуністична політико-правова ідеологія, яка увібрала в себе погляди попередників, і перш за все вчення утопічного соціалізму. Засновниками цього вчення були К. Маркс та Ф. Енгельс, які створили матеріалістичну теорію держави та права.

К. Маркс у роботі “Капітал” дослідив політико-економічні основи виникнення і розвитку держави і суспільства. Завершена концепція матеріалістичного розуміння держави і права викладена К. Марксом та Ф. Енгельсом у роботі “Німецька ідеологія”, а перспективні плани щодо зміни суспільного і державного устрою представили у “Маніфесті Комуністичної партії” (1848 р.).

Дослідження історичного розвитку людства і держави Ф. Енгельс здійснив у роботі “Виникнення сім'ї, приватної власності і держави”. Саме тут висловлена основна ідея марксизму, що держава є продуктом і проявом непримиримості класових суперечностей. На їх погляд держава є органом класового панування, органом пригноблення одного класу іншим. Марксизм закріпив положення, що право – це зведена до закону воля панівного класу, а його зміст визначається матеріальними умовами життя цього класу. Закон – це державна воля панівного класу.

Студентам необхідно дослідити, як К. Маркс та Ф. Енгельс бачать майбутнє суспільного розвитку і державне будівництво. Для цього слід ознайомитись з роботою К. Маркса “Критика Готської програми”.

Заняття 6. Політичні і правові концепції XX ст.

План

1. Теорія юридичного позитивізму (Дж. Остін) і нормативізму (Г. Кельзен).
2. Солідаризм Л. Дюгі та органічна теорія Г. Спенсера.
3. Теорії “держави загального благоденства” та “плюралістичної демократії” (Дж. Кейне, М. Дюверже).
4. Теорія еліт, технократичні теорії.

Реферати

- Політико-правова доктрина А. Бентлі.
- Концепція менеджеріальної революції.

- Політико-правова доктрина М. Вебера.

Література

1. История политических и правовых учений / Под ред. В.С. Нерсесянца. – М., 1998. – С. 657-717.
2. Шульженко Ф.П., Андрусак Т.Г. Історія політичних і правових вчень. – К., 1999. – С. 258-276.
3. Безродний Є.Ф., Ковальчук Г.К. та ін. Світова класична думка про державу і право. – К., 1999. – С. 365-373, 385-390.
4. История политических и правовых учений / Под ред. О.Э. Лейста. – М., 1997. – С. 521-560.
5. Скиба В., Горбатенко В. та ін. Вступ до політології. Екскурс в історію правничо-політичної думки. – К., 1998. – С. 391-425.

Важливо запам'ятати, що розвиток політико-правової думки ХХ ст. у Західній Європі характеризується різноплановістю державно-правових вчень, серед яких теорії юридичного і соціологічного позитивізму, психологічна теорія права, органічна теорія держави, теорія відродженого природного права, теорія правової держави, концепція технократії, а також антидемократичні політико-правові вчення.

Теорія юридичного позитивізму виникла в середині ХІХ ст. на основі вчень Дж. Остіна (Англія), К. Бергбома (Німеччина), А. Есмена (Франція). У ХХ ст. ця теорія поширюється в Західній Європі у вигляді нормативізму, представниками якого були Г. Кельзен (Австрія) і П. Гумплович (Польща).

Зауважимо, що юридичний позитивізм умовно поділяється на три групи доктрин: державно-інституційні (етатичні), соціологічні і антропологічні (психологічні і біологічні). Важливо те, що у позитивістських концепціях держава визнається верховною юридичною особою, правовою формою колективного життя народу. Ці доктрини заперечують теорії природного права і визнають лише позитивне право. Норма права розглядається позитивістами як стала догма, а єдиним джерелом права визнається державна влада, наділена примусом.

Саме *Джон Остін* (1790-1859 рр.) пов'язував природу права з наказом, волею суверена, легітимізувавши таким чином правотворчість будь-якої влади, а гарантом функціонування влади і норми права – звичку більшості до покори.

Зазначимо, що *Дж. Остін* розмежовував право і мораль, вказуючи, що предметом юриспруденції мусить бути лише позитивне право незалежно від його досконалості. Він наголошував на тому, що

позитивне право – це наказ особи або групи осіб, наділений суверенною владою. Стосовно правотворчості судів Остін зазначав, що рішення суду можна вважати частиною права виключно за умови визнання його таким з боку суверена. Таким чином правова норма – це наказ суверена, забезпечений санкцією.

Фундатором нормативістської теорії права був *Ганс Кельзен* (1881-1973 рр.). Своє вчення він виклав в роботах “Загальна теорія права і держави” і “Чиста теорія права”. В цих творах Кельзен розглядає право як специфічну нормативну систему, не пов’язану з іншими нормативними системами суспільства, такими як мораль, природне право. Він зазначав, що основним критерієм права є “елемент сили”, і право – це примусовий нормативний порядок, який вимагає належної поведінки, узгодженої з приписами конституції і законів.

Кельзен стверджував, що фундаментом конституції, з якої випливають закони та інші правові акти, є основна норма. Він зазначав значну роль в правотворчості судового прецеденту, який постійно підштовхує право до розвитку і удосконалення. Автор цієї концепції дослідив зв’язок держави та права і зробив висновок, що держава – це персоніфікований правопорядок, забезпечений нормами права, які здійснюються примусом.

Одним з важливих напрямків ХХ ст. стали соціологічні державно-правові концепції, які сформувались як самостійні течії у зв’язку з потребою цілеспрямованого вивчення і використання права в якості інструмента регулювання і соціального контролю. Представники цієї правової течії вважають, що норми, записані в законах та інших актах держави, ще не є правом. На думку *Є. Ерліха* (1862-1923 рр.), більш важливим є право, яке виникає в процесі життя, – “живе право”, тобто право, яке твориться у суді, а провідна роль як “творцю права” відводиться особі судді.

Різновидом соціологічного напрямку юриспруденції є **теорія солідаризму**, засновником якої вважається *Леон Дюгі* (1859-1928 рр.). Він виклав положення про нову політичну систему, яку назвав “синдикалістський федералізм”. Дюгі зазначав, що у суспільстві кожний клас покликаний виконувати місію по забезпеченню солідарності і політико-правовою формою і засобом координації дій різних класів стане нова політична система – об’єднання синдикатів, що функціонує на основі норм соціальної солідарності.

На думку Дюгі, важливим засобом забезпечення солідарності є держава – організована сила суспільства, яка забезпечує взаємозалежність і спільність інтересів різних соціальних груп і класів.

На його думку, із соціальної солідарності виникає право, яке стоїть над державою та є обов'язковим для виконання. Він визнавав тільки об'єктивне право – юридичну норму, яка ні колективу, ні індивіду не дає суб'єктивних прав, а його основою є норма солідарності. Дюгі зауважував, що законодавець не створює право, а лише констатує і фіксує його.

Засновником органічної теорії держави був *Герберт Спенсер* (1820-1903 рр.). Основою його вчення була ідея про те, що виникнення людини і світу є процесом переходу від органічної до неорганічної еволюції, що пов'язується із перетворенням людини як біологічного виду в людину як члена суспільства.

Спенсер стверджував, що формування і розвиток системи соціальних інститутів є важливою умовою переходу від дикунства до варварства і цивілізації. На етапі переходу від варварства до цивілізації виникає держава як найпростіша політична реальність, що в процесі свого розвитку ускладнюється і розгортається.

До соціологічних теорій належить і теорія “держави загального благоденства”, в якій надається перевага економічній і соціальній діяльності держави. Засновником цієї теорії є англійський вчений *Джон Кейнс* (1883-1946 рр.). Основою його вчення є ідея, що в умовах державно-монополістичного регулювання економіки спостерігається процес подолання класових антагонізмів, які панували в добу домонополістичної і монополістичної фаз капіталізму. На думку Дж. Кейнса, держава втратила класовий характер і забезпечує інтереси усіх членів суспільства, використовуючи для цього політику цін, інвестицій, податків, кредитів. Він вважав, що в нових умовах відмирають карально-репресивні функції держави, а реалізується функція соціальних послуг з метою досягнення високого рівня життя населення.

Творцями теорії “плюралістичної демократії”, або політичного плюралізму, були *Моріс Дюверже* і *Гарольд Ласкі*. Вони стверджували, що буржуазна держава не є класовою, а виступає формою єдності соціальних груп і прошарків, які формуються на основі спільних інтересів. Завданням держави є узгодження інтересів різних груп, як робітників, так і підприємців.

Згідно М. Дюверже, для захисту своїх інтересів соціальні спільноти утворюють різноманітні об'єднання громадян, які через групи тиску впливають на політичну владу, домагаючись реалізації своїх інтересів. Таким чином різні громадські організації поділяють владу з державою.

У першій половині ХХ ст. була створена **теорія еліт**. Засновником цього вчення були італійські вчені *Уільфредо Паретто* (1848-1923

pp.) і *Гаetano Моска* (1858-1941 pp.), які обґрунтували ідею поділу суспільства на еліту і народ. В основі їх теорій лежить критика демократії. Г. Моска вважав демократію утопією, в устремлінні до якої маси перетворюються в об'єкт маніпуляції з боку демагогів від політики і допомагають певним групам прокласти шлях до диктатури. Він вважав, що свободу народу забезпечить не демократія, а компетентна, освічена еліта.

На думку У. Паретто, який створив теорію конкуренції еліт, суспільством завжди править еліта, яка приходить до влади через конкурентну боротьбу з іншими елітами. Він визначає, хто входить в еліту: "Сукупність груп індивідів, що діють з високими показниками у будь-якій сфері, дістає назву еліти... Пануючу еліту складають усі ті, хто безпосередньо чи опосередковано, але досить ефективно бере участь в управлінні". Зміна еліт відбувається шляхом насильницьких переворотів і революцій.

Теорію еліт розробив *Роберт Міхельс* (1876-1939 pp.), який вважав, що демократія як форма управління державою є нерозумною і неефективною. Він прийшов до висновку, що неминучим результатом кожної демократії, незалежно від її форм та соціальної основи, є олігархія.

У середині ХХ ст. внаслідок розвитку науково-технічної революції і посилення впливу науки і техніки на політичне життя виникли різноманітні **доктрини технократії**. Основний зміст цих вчень зводиться до ідеї, що в умовах НТР виникає нова соціально-політична система – технократія. Внаслідок розвитку цієї системи провідна роль у суспільстві належить технократам (інженерно-технічній інтелігенції, вченим), які зосереджують у своїх руках політичне управління.

Засновником теорії технократії був американський вчений *Верлен Торстейн* (1857-1929 pp.). В своїй праці "Інженери й система цін" він стверджував, що в технократичному суспільстві політична влада втрачає свій класовий характер як засіб захисту інтересів капіталу, тому що влада технократів здійснюється не в класових інтересах, а в інтересах технологічної ефективності і виробничої раціональності. З метою ефективного використання техніки індивідуальна приватна власність повинна змінитися на систему одержавленої економіки під керівництвом інженерів та вчених. Послідовниками В. Торстейна стали такі вчені, як Г. Саймон, Б. Беквіт, Ж. Бжезинський та інші. Студентам важливо ознайомитись з поглядами цих вчених і підготувати фіксовані виступи.

На межі 50-60-х років оформились: теорія конвергенції (Дж.

Голбрейт, Р. Арон); теорія індустріального суспільства (Р. Арон); теорія соціальної стратифікації і соціальної мобільності (П. Соркін); теорія стадій економічно-го росту (У. Ростоу); теорія оптимального суспільного ладу (Я. Тінберген). З цими теоріями і доктринами студентам бажано ознайомитись і знати їх основні ідеї.

Заняття 7. Розвиток державної та правової думки в Росії

План

1. Російська політична та правова думка в період формування і становлення представницької та абсолютної монархії.
2. Розвиток державної та правової думки XIX – поч. XX ст.:
 - а) ідеї просвітництва і ліберально-буржуазна ідеологія;
 - б) погляди лідерів декабристського руху на перспективи розвитку російської державності та права;
 - в) революційно-демократична ідеологія О. Герцена і М. Чернишевського;
 - г) концепція держави і права в Росії в другій половині XIX – у XX ст.
3. Державно-правові концепції російського більшовизму у XX ст.

Реферати

- Проблеми держави і права в ідеології народництва 60-70-х років XX ст.
- Питання державності та право в ідеології російського анархізму.
- Політичні погляди П. Чадаєва.
- Державно-правові ідеї діячів російського лібералізму.

Література

1. Борисов Л.П. История политических и правовых учений. – М., 2001.
2. Власов В.И., Власова Г.Б. История политических и правовых учений. – Р.-на-Д., 2002.
3. История политических и правовых учений / Под ред. В.С. Нерсесянца. – М., 1998. – С. 325-368, 554-640.
4. Шульженко Ф.П., Андрусак Т.Г. Історія політичних і правових вчень. – К., 1999. – С. 149-181.
5. История политических и правовых учений / Под ред. О.Э. Лейста. – М., 1997. – С. 204-221, 274-292, 370-398.
6. Шульженко Ф.П., Наум М.Ю. Історія вчень про державу і право. – К., 1997.
7. Ленин В.И. О государстве // Полн. собр. соч. – Т. 39.
8. Багмет М., Колісніченко А. Хрестоматія з історії всесвітньої думки. – Миколаїв, 2002.

Важливо пам'ятати, що політико-правова думка будь-якої доби в Росії формувалася під впливом домінуючого типу світогляду, світогляду і позиції вченого та відбивала в собі об'єктивні тенденції суспільного розвитку і основні напрями відносин між суб'єктами в державі.

Зародки необмеженого самодержавства і централізації влади стали підґрунтям для укріплення в державі східного типу моделі керування суспільством. Класична модель східної деспотії сформувалась в Росії за правління Івана Грозного в XVI ст. Особливості формування та розвитку Російської держави як деспотії східного типу зумовили особливості формування політико-правової думки про державу та право; самодержавство уявлялось як неминуча і необхідна форма існування країни, а право – виключно як воля держави – монарша воля; ідея природного права або не розроблялась, або визнавалась практично нездійсненною; важливою державно-правовою проблемою поставала проблема кріпосного селянства, відданого державою в повну власність поміщиків.

В період утворення централізованої російської держави панував теологічний світогляд. Проблему державної влади царя і її божественного походження розробляв у XVI ст. *Іван Пересветов*. Саме він запропонував Івану IV Грозному свої проекти державних реформ, спрямованих на встановлення і зміцнення самодержавної влади, нейтралізацію опозиційного боярства, скасування намісництва, врегулювання взаємовідносин з церквою.

І. Пересветов запропонував створити загальнодержавну казну, здійснити військову реформу і зміцнити владу монарха. Найкращою формою правління він вважав необмежену монархію і наполягав на тому, що цар повинен боротися зі своїми опонентами усіма засобами.

Одночасно Пересветов відводив закону вагому роль у зміцненні самодержавства. Його концепція правління ототожнювала закон із волею самодержавця.

Політико-правова ідеологія в Росії формувалась і під впливом Просвітництва Західної Європи, що виявилось у створенні теорії “освіченого абсолютизму”. Засновниками цієї теорії були Симеон Полоцький (1629-1680 рр.), Афанасій Ордін-Нащокін (1605-1680 рр.) і Феофан Прокопович (1681-1736 рр.).

У перехідний період між станово-представницькою монархією і абсолютною монархією з'явилась політико-правова концепція *Афанасія Ордіна-Нащокіна* (1605-1680 рр.), який пропонував ідею освіченої монархії, здатну забезпечити “загальне благо” для всіх людей. На його думку головне призначення монарха полягає в керівництві

політичними і економічними реформами, а держава повинна надавати фінансову допомогу виробничим системам, надавати самостійності місцевим центрам.

Серед перших ідеологів освіченої монархії був і *Симеон Полоцький* (1629-1680 рр.). Він вважав соціальну нерівність природним явищем і кожна людина повинна діяти відповідно до приписів долі. Державні діячі, на погляд С. Полоцького, повинні піклуватись про своїх підлеглих, керувати ними розважливо. Він ототожнював царя з державою і владою і порівнював його з сонцем. Одночасно автор цього вчення сформулював ряд рекомендацій царю по управлінню державою на основі наукових знань. Полоцький розрізняв категорії “право” і “закон” і стверджував, що основою права є “правда” і цар повинен бути її гарантом у державі і діяти в межах законів.

Судочинство за С. Полоцьким слід здійснювати також на підставі законів. Усі люди перед законом рівні.

За правління Петра I (1672-1725 рр.) в Росії склався особливий тип єдиноправителя і оформилась імперська ідеологія. Серед авторів концепції абсолютної монархії був *Феофан Прокопович* (1681-1736), який виклав свої ідеї у творах “Слово про владу й честь царську”, “Слова й промови повчальні, похвальні й поздоровчі”, “Правда волі монаршої у визначенні спадкоємця держави своєї” та інші.

На думку Ф. Прокоповича, люди, об’єднавши сім’ї, створили “громадянський союз” і дали згоду на встановлення влади. На основі цього з монархом було укладено згоду, згідно з якою люди відмовилися від своєї свободи і підкорилися йому з метою загальної користі.

Мислитель проаналізував форми правління – демократію, аристократію, монархію, змішані форми правління і прийшов до висновку, що найкращою на той час є абсолютна монархія. Ф. Прокопович передбачав для монарха можливість передавати престол у спадщину і зазначав, що в державі головною є світська влада.

Ідею абсолютної монархії підтримував і *Василь Татіщев* (1686-1750 рр.). У праці “Історія Російська” він аналізував процес виникнення держави, розмірковував про форми правління, досліджував сутність права. На його погляд, людина з власної волі на певних умовах укладає договір з іншими людьми і повинна виконувати всі пункти договору, тому що на законних підставах інша сторона може примусити порушника їх виконувати. Цей договір є добровільною основою соціальної нерівності, з нього випливає право всякого пана судити своїх холопів і селян.

На думку В. Татіщева, у державах, які мають велику територію, неосвічений народ, що підкоряється з остраху, можлива лише монархія.

Демократія і поліція (змішана форма правління) можливі в невеликих державах. В більших державах, які мають на кордонах моря і гори, які захищають від ворогів, а також де народ освічений, може бути аристократична форма правління. Важливе місце в державній системі В. Татіщев відводив судовій системі. На його погляд, суд зберігає спокій у державі, тримаючи підлеглих у постійному страху перед владою.

Проблеми абсолютної монархії аналізував і *Іван Посошков* (1652-1726 рр.). У своєму творі “Книжка про бідність і багатство” він зазначав, що лише централізована влада спроможна забезпечити в державі мир і загальне благо. Всі інші форми правління він вважав недосконалими і створив проект державних перетворень, які б закріпили владу монарха.

Посошков І. пропонував закріпити законами статус кріпосних селян, визначити межі їх експлуатації. Гарантом реалізації цих положень повинен стати суд, до якого селяни могли б звертатися у разі невиконання поміщиками вимог законів. І. Посошков пропонував удосконалити систему органів державного управління й судочинства, сформулював деякі принципи створення органів державного управління. Для попередження зловживань у судовій системі він пропонував суворі покарання.

У XIX ст. соціально-політичне життя Росії зазнало значних змін, які були обумовлені руйнуванням феодальних відносин і розвитком капіталістичних основ у державотворенні. Зазначимо, що почався формуватися і новий підхід у політико-правовій ідеології на основі плюралізму і наукових знань.

Виразником ідей просвітництва в Росії став професор-юрист *Семен Десницький* (1740-1789 рр.) – автор новітньої теорії держави і права, творець раціональної теорії походження держави. Фундаментальними принципами його політико-правової і державної концепції став утилітаризм (досягнення найбільшого блага для найбільшої кількості людей).

Згідно з вченням С. Десницького держава і право виникають тоді, коли з'являється і остаточно формується поняття приватної власності, а стосунки між людьми регулюються законом. Він підтримував основні положення теорії природного права, але не виклав свого ставлення до кріпосного права.

Десницький С. вирізняв чотири стадії у становленні держави і вважав, що закон має отримати зверхність у суспільстві та обмежити владу монарха. Він сформулював принципи законотворчого процесу і пропонував зміни в організації судової влади і здійсненні правосуддя. На погляд С. Десницького, суди повинні здійснювати контроль за

діяльністю виконавчої влади. В роботі “Подання про застосування законодавчої, судової та каральної влади Російської імперії” (1768 р.) він також пропонував організацію місцевого самоврядування з широкими повноваженнями.

Вагомий внесок у розвиток політико-правової теорії зробив *Олександр Радіщев* (1749-1802 рр.). Він був прихильником договірної теорії походження держави, мета якої – благо громадян, охорона їхніх прав, свободи і приватної власності. Радіщев виступав за законодавче обмеження монархії і критикував систему абсолютизму. На його думку, в суспільстві важливо створити умови для реалізації природних прав людини і люди можуть змінювати форму державного устрою та правління.

В роботі “Про законодавство” О. Радіщев дає визначення народу, в селянській общині Росії убачав елементи демократії, аналізує республіканську систему і прогресивні форми держави. Він вважав, що принципи природного права слід покласти в основу позитивного законодавства.

Ліберально-буржуазні погляди на державу і право виклав *Михайло Сперанський* (1772-1838 рр.) – радник царя Олександра І. У своїх роботах “Записки про основні закони” та “Записки про устрій урядових і судових установ Росії” він захищав ідею конституційної монархії, критикував систему кріпосного права, пропонував залучити різні верстви населення до управління державою і до законотворчості. Сперанський пропонував сформувати Державну думу на основі триступінчатих виборів, а виконавчу владу в державі повинні здійснювати галузеві міністерства під контролем думи. Систему судової влади повинен очолювати Сенат, склад якого затверджує імператор.

Сперанський чітко розмежував поняття “закон” і “нормативно-правовий акт”, порушивши таким чином питання про законність правотворчої діяльності виконавчого апарату держави. Він значну увагу приділяв проблемам запровадження принципу законності у діяльності державного апарату, кодифікації законів з дотриманням юридичної техніки.

Радикальний напрямок політико-правової ідеології в Росії започаткували *декабристи*. Лідерами декабристського руху були *Павло Пестель* (1739-1826 рр.) – ідеолог республіканізму і *Микита Муравйов* (1796-1834 рр.) – ідеолог обмеженої монархії.

Пестель не допускав федеративної форми державного устрою, пропонував законодавчо закріпити державною мовою російську мову, ввести однакові закони і єдину форму правління для всієї імперії,

скасувати всі назви народів, які входили до складу Росії. Одночасно в політико-правовій концепції П. Пестеля зазначалося, що всі люди від природи рівні і всі позитивні закони мусять відповідати природним законам. Свободу і законність декабристи обожнювали і розглядали їх як важливу умову політичної рівності.

В роботах “Руська правда” і “Конституція. Державний заповіт” П. Пестель викладає республіканський проект держави і умови її зміцнення. Він сформулював основні принципи побудови державної влади, визначив основні органи управління та їх функції.

Муравйов був прихильником ідеї конституційної монархії і проголошував демократичні принципи побудови держави, захищав принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Він розробляв проблему народного суверенітету і вважав народ єдиним джерелом влади. Автор цієї концепції пропонував: запровадити суд присяжних; верховенство закону розглядати як основний принцип судочинства; дотримуватися законності під час притягнення до юридичної відповідальності, яке допускалось виключно у випадку порушення чинних норм права.

Декабристи соціально-політичні проблеми розглядали крізь правові аспекти. Державні та суспільні перетворення вони вважали можливі тільки на основі побудови нової правової системи. В своїх доктринах декабристи закликали сповідувати принцип верховенства права, рівності всіх перед законом, наполягали на запровадженні гласного судочинства й суду присяжних, пропонували створити законні умови для свободи господарської діяльності.

Помітне місце у розвитку російської політико-правової ідеології 40-х років XIX ст. займало революційно-демократичне вчення *О. Герцена* (1812-1870) і *М. Чернишевського* (1828-1889), які на основі ідей утопічного соціалізму гостро критикували державно-правову систему російської імперії.

Спільною ідеєю вчень *О. Герцена* і *М. Чернишевського* була ідея про право селян на землю та перспективи розвитку їх общини.

О. Герцен в своїх працях розробив проблему “російського селянського соціалізму” і стверджував, що саме російський народ найближче підійшов до шляху побудови нового соціального устрою. На погляд автора цієї теорії, ядром соціалізму в Росії є селянська община з її патріархальним устроєм.

Утопічний соціалізм *М. Чернишевського* відрізнявся від “общинного соціалізму” *О. Герцена* тим, що основним шляхом вирішення проблеми побудови нового суспільства має бути селянська революція.

Політико-правові погляди О. Герцена базувались на: договірній теорії походження держави; відсутності держави при соціалізмі; необхідності свободи і гласності; відсутності соціальної опори у царській адміністрації; вірі в майбутнє селянської общини і несумісності системи капіталізму з загальнонародним добробутом; ідеалі “соціальної республіки”.

Герцен розрізняє дві форми організації суспільства – монархію і соціальну республіку (суспільна організація співжиття, в якій реально здійснюється “справа народу”). Важливо, що він аналізує форми правління анархію і республіку і виокремлює принципову відмінність між ними. Автор цієї ідеології пропонує право націй на самостійне визначення своєї долі, включаючи право на створення власної держави.

У вченні М. Чернишевського важливе місце займає аналіз виникнення і ролі держави, дослідження об’єктивних і суб’єктивних чинників, які впливали на форми держави і форми правління. На його погляд, зіткнення інтересів зумовлює необхідність у встановленні із обоїпільної згоди правил, які врегульовують стосунки між людьми. На основі цього виникають закони політичні, громадянські і кримінальні. Чернишевський був прихильником ідеї демократичної республіки з розвинутим місцевим самоуправлінням на чолі з виборним “народним старостою”. Він поєднував демократію з ідеєю федералізму, розглядаючи демократичну державу як союз республік з сильною загальнодержавною владою.

Особливістю політико-правової думки Росії другої половини XIX-XX ст. є набуття нею професійного характеру. Активну розробку ідеї правової держави, сутності права почали в Росії О. Куніцин, В. Соловйов, Б. Чичерін, С. Франк, І. Ільїн та інші.

У праці “Право природи” *О. Куніцин* (1783-1840 рр.) розмежував природне право і позитивний закон. На його думку, природне право походить від природи людського розуму, а основою позитивних законів є свавілля законодавців. Природне право вчений поділяв на “право чисте” (ідея права) – природні права, що належать людині, і “право прикладне”, яке полягає в пристосуванні “чистого права” до людських стосунків.

Політико-правова доктрина *В. Соловйова* (1853-1900 рр.) побудована на його вченні про моральність. Право він тлумачить як свободу, обумовлену рівністю (формальне тлумачення права), і як визначений мінімум моральності. Тут принципом права виступає справедливість, яка полягає в забезпеченні свободи. За Соловйовим гарантом суспільної безпеки є виключно юридичні закони, що мають

характер примусу для тих, хто чинить протиправні дії. На його погляд, право виникає там, де стикаються особистий інтерес і загальне благо, а у філософському розумінні природне право – це право в ідеї.

В роботі “Історія політичних вчень” *Б. Чичерін* (1828-1904 рр.) підкреслює, що духовна природа людини постійно прагне свободи, але суспільство обмежує свободу. Обмеження свободи оформляється в законі, і зовнішня свобода людини, межі якої визначаються загальним законом, і є правом. Свобода виявляється в праві – це є зовнішньою стороною свободи, і в моральності – це її внутрішній зміст.

За *Б. Чичеріні*м держава – це союз народу, який об’єднується на основі закону в єдине юридичне ціле задля загального блага. На його думку, основною функцією держави є забезпечення умови безпеки і здійснення морального порядку в суспільстві.

На думку *Б. Чичеріна*, сферою природного права на відміну від позитивного є правда і справедливість. В юридичному розумінні природне право – це система загальних юридичних норм, які впливають із людського розуму і слугують мірилом і керівництвом до дії для позитивного законодавства.

Проблеми держави і права аналізував *С. Франк* (1877-1950 рр.) у праці “Духовні засади суспільства”. Він критикує систему лібералізму, яка неадекватно трактувала закон і право, що й привело до революції російське суспільство. Франк стверджував, що революції виникають як наслідок бездуховності консервативної і ліберальної опозиції. Він стверджував, що свобода і право повинні служити абсолютним цінностям добра і справедливості.

Відомий юрист Росії *І. Ільїн* (1883-1954 рр.) у роботі “Про монархію і республіку” проаналізував проблеми виникнення держави, державного устрою російської держави і дійшов до висновку, що ідеальною формою правління у цій країні може бути одноосібне правління монарха. Він підкреслював, що в Росії можливі дві форми правління – або єдиновладдя, або анархія (хаос). Аналізуючи зміст правової держави *І. Ільїн* стверджував, що тут в основі є визнання духовної, правоздатної людської особистості як самодостатньої величини. Домінуючою в правовій державі є лояльна правосвідомість. Сутність тоталітаризму залежить не стільки від форми правління, скільки від тотального обсягу управління. Основою режиму є не закон, а партійні вказівки та інструкції. Формою такої організації є тотальна рабовласницька диктатура.

Теоретиком і практиком марксизму в Росії був *В. Ульянов (Ленін)*

(1870-1924 рр.). Його соціальним ідеалом було суспільство рівних, яке повинне будуватися через революцію і знищення буржуазної держави. На основі теорії Маркса і Енгельса він розробив доктрину про класову природу держави і вказав на причини виникнення і етапи розвитку класових суспільств.

В роботах “Що робити?”, “Держава і Революція”, “Про державу” і інших В. Ленін виклав ідеї про соціалістичну державність, в основі якої було положення про диктатуру пролетаріату, пролетарську демократію, про співвідношення комуністичної партії і радянської держави, про громадянське суспільство і перспективи держави в комуністичному суспільстві.

Згідно з В. Леніном, державною формою диктатури пролетаріату повинна бути Республіка Рад. Така республіка поєднує в собі риси державної і громадянської організації, і в ній взаємодіють елементи представницької і прямої демократії. Ради депутатів трудящих поєднують в собі виконавчі, законодавчі і контролюючі функції. Будується такого типу республіка на принципах демократичного централізму, що означає виборність усіх органів влади знизу доверху, підзвітність їх і підконтрольність, ротацію депутатів. Організованим у ради і профспілки пролетаріатом керує комуністична партія через первинні парторганізації. Політичну основу держави повинен складати союз робітничого класу і селянства, а економічну основу – суспільна власність на засоби виробництва.

Аналізуючи сутність і функції державного апарату, В. Ленін зауважував, що він повинен захищати інтереси робітників фабрик і заводів, а звідси треба створити апарат диктатури пролетаріату.

Ленін з класових позицій характеризував і сутність права. На його думку, у праві повинна закріплюватися воля панівного класу, тобто право стоїть на сторожі інтересів того класу, який знаходиться при владі. При соціалізмі право виконує функцію регулятора розподілу продуктів і розподілу праці між членами суспільства. На вищій стадії комунізму необхідність юридичного регулювання суспільних відносин зникне, а звідси висновок, що зникне і держава, і право. Ленін не визнавав поділу права на публічне і приватне.

До теоретиків і практиків російського більшовизму відноситься і *Йосип Сталін (Джугашвілі)* (1879-1953 рр.). Він на офіційному рівні визнавав і сприяв юридично-нормативному закріпленню у Конституції СРСР (1936 р.) положення про монополію комуністичної партії на керівництво всіма громадськими і державними організаціями. Сталін повністю заперечував приватну власність і основний принцип розподілу влад, а диктатуру пролетаріату

розглядав як насильницьку владу, необмежений законом примус стосовно інших соціальних прошарків суспільства. Державу Сталін визначав як машину в руках панівного класу для подолання теорії природного права, закликав відмовитись від “старого буржуазного права” і пропонував створити нову правову систему, яка спиралася б на марксистську методологію.

Концепцію держави і права розробляв радянський юрист *П. Стучка* (1865-1932 рр.). В роботах “Революційна роль права і держави”, “Вчення про державу і конституцію РСФСР” він виклав основи марксистського праворозуміння, в якому закріплювалось те, що право має класовий характер. На його погляд, в праворозумінні треба керуватися не формальною юридичною логікою, а революційно-діалектичним методом. Стучка вважав, що замість пояснення правових відносин із закону чи правових ідей, в праворозумінні необхідно керуватися законом про визначальну роль економічного базису відносно правової надбудови. Автор цієї ідеології визначав, що право – це система суспільних відносин, що відповідають інтересам пануючого класу і охороняються його організуючою силою.

В історії становлення державно-правових концепцій російського більшовизму певне місце займав *А. Вишенський* (1883-1954 рр.) – директор Інституту права і одночасно генеральний прокурор СРСР. Саме він наполягав на необхідності єдиної загальнообов’язкової марксистсько-ленінської лінії в юриспруденції. Право А. Вишенський визначав як сукупність норм, законів і настанов, що захищаються силою держави. На нараді 16-19 липня 1938 р. з проблем радянської держави і права він конкретизував визначення права: право – це сукупність правил поведінки, що виражають волю пануючого класу, встановлених в законодавчому порядку, а також звичаїв і правил поведінки, санкціонованих державною владою, застосування яких забезпечується державним примусом з метою охорони, укріплення і розвитку суспільних відносин і порядку, вигідних і догідливих пануючому класу.

Для оцінки цього визначення права пропонується студентам проаналізувати неточність і негативність концепції права А. Вишенського на основі сучасних теорій права і обґрунтувати свою точку зору.

Заняття 8. Основні етапи розвитку української державно-правової думки

План

1. Витоки державно-правової ідеології в Україні.
2. Державно-правові погляди в Україні в польсько-литовську добу.
3. Проблеми української державності та права в добу Гетьманщини (XVI-XVIII ст.).
4. Ліберальні та демократичні політичні концепції української державності у XIX ст.
5. Питання української державності в добу М. Грушевського та В. Винниченка (початок XX ст.).

Реферати

- Доля та перспективи української державності в творчому доробку Т. Шевченка.
- Українська державність в програмних документах українських соціалістичних партій початку XX ст.
- Український проект союзного договору 1922 р.
- Українсько-російські державно-політичні взаємини в проектах та ідеях українських політичних та громадських діячів XIX ст.

Література

1. Копиленко О. Українська ідея Грушевського. – К., 1991.
2. Кухта Б. З історії української політичної думки. – К., 1994.
3. Шульженко Ф.П., Андрусак Т.Г. Історія політичних і правових вчень. – К., 1999. – С. 182-232.
4. Грабовський С., Ставроянні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995. – С. 235-305.
5. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. – К., 1993.
6. Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні та Росії // Поліс. – 1998. – № 3. – С. 9-12.
7. Шаповал Ю. Україна 20 століття. – К., 2001.
8. Скакун О. Политическая и правовая мысль на Украине (1861-1917). – Харьков, 1987.
9. Шульженко Ф. Держава і право у суспільно-політичній думці України: основні етапи розвитку. – К., 1995.

Історія державно-правової думки в Україні має свої особливості і джерела розвитку. Важливими джерелами політико-правової ідеології про державу і право були традиції, звичаї та менталітет українського народу. Релігійні вірування та міфи, ритуальні обряди та урівноваженість думок, національний характер і культура стали важливими факторами формування політико-правової думки в українському суспільстві.

Процес формування державності в Україні відбувався на власній основі і враховувався досвід Візантії та інших слов'янських народів. Розвиток правової свідомості і правової культури бере свій початок від уявлень наших пращурів про добро і зло, про свободу і незалежність, які з часом набували земного значення. З розвитком суспільних відносин і державності ці поняття конкретизуються і виступають у формі правди, справедливості і закону. Спочатку закон наповнювався моральним змістом, а не правовим. Правові погляди похрещеної Київської Русі пронизані біблійними заповідями та ідеями гуманізму.

Основним джерелом політико-правової думки Київської Русі за доби Християнства були Старий та Новий Заповіти, релігійні вчення Афанасія Олександрійського, Василя Великого, Григорія Богослова та Іоанна Златоуста. На розвиток політико-правової ідеології Київської держави впливала суспільно-політична думка Візантії, яка поєднувала в собі здобутки античних вчень з християнським віруванням. Важливим джерелом для розвитку державно-правової думки були договори Русі з Візантією, кодифікований збірник звичаєвого права „Руська Правда”, в яких закріплювалися уявлення про походження і систему влади в державі. Зауважую, що саме „Руська Правда” започаткувала формування інституту права і добу формування правосвідомості у громадян.

Центральною проблемою періоду X-XVст. було питання взаємовідносин світської і церковної влад. Її розв'язання здійснювалось на засадах двох концепцій політичної влади: про богоугодного володаря, в основі якої лежала ідея родового династичного князювання та концепція єдинодержавності, з ідеєю верховенства світської влади. Ці концепції розроблялись у творах „Повість временних літ”, „Слово про закон і благодать”, „Повчання Володимира Мономаха” та інші. Студентам важливо познайомитися зі змістом цих творів і визначити, які правові аспекти закладені в них.

Державно-правова думка в Україні періоду польсько-литовської доби мала своїм джерелом католицизм, який був державною релігією. Національно-релігійне поневолення негативно впливало на розвиток політико-правової ідеології в нашій державі. Одночасно реформаційні ідеї на українських землях підірвали основи церковної влади і сприяли розвитку нової ідеології. Ранні гуманісти України Юрій Дрогобич, Павло Русин, Шимон Шиманович започаткували нове розуміння сутності суспільних і політичних процесів. Значний внесок у розвиток політико-правової думки зробив Станіслав Оріховський-Роксолан (1515-1567 рр.). В своїх творах „Про природне право”,

„Напучення польському королю” та інших він викликав ідеї про походження і сутність держави, проаналізував форми державного правління і основні функції влади.

В своїй концепції Оріховський-Роксолан критикував теологічні теорії про божественне походження держави і влади; розділив функції світської і духовної (релігійної) влади; пояснював, що владу правителю надає народ; зауважував, що в основі підкорення владі повинні лежати не страх, а повага.

Певне місце в теорії С. Оріховського-Роксолана відводилось і правовій проблематиці. Він був прибічником теорії природного права і зауважував, що людські закони мають відповідати природним і змінюватись в разі їх невідповідності новим умовам. Автор цієї концепції ставив закон на високий рівень суспільних відносин і стверджував, що закону повинні підкорюватися всі громадяни і навіть король. Його ідеалом була освічена монархія, обмежена законом.

Проблематику про державу і право розробляв в цей період також *Іван Вишенський* (1550-1620 рр.), який виокремив суспільно-політичний ідеал, втілюючи його у концепції про „істинну церкву”. Основою його вчення була ідея про рівність усіх людей перед Богом, ідея соборності церкви (суспільства). Вишенський виступав проти будь-якої форми тиранії та поневолення народу. Він відкидав насильницькі методи зміни форм правління, вбачав головне призначення влади у закріпленні принципів законності і справедливості.

Одним із перших фундаторів концепції самостійної держави та самостійної церкви був *Петро Могила* (1596-1647 рр.) В своїй державно-правовій доктрині він відстоював незалежність православної церкви, пропагував ідею верховенства в суспільстві духовної влади – влади православної церкви. Значну увагу П. Могила приділяв перспективам розвитку української державності, виклав концепцію ідеального володаря. На його погляд, Верховна влада діє у трьох основних напрямках: політичному, мирському та духовному. До політичних і мирських справ він відносив управління, суд, законодавство. П. Могила поділяв закони на три групи і перевагу віддавав природним законам.

За часів *Гетьманщини* (1648-1764 рр.) політико-правова ідеологія тримала свій подальший розвиток. Першим теоретиком-фундатором козацької держави був *Йосип Верещинський* (рік народження невідомий – помер у 1598 році). Він визначив устрій Козацької держави. Вся територія держави поділялась на полки – окремі територіально-адміністративні одиниці. Місцеві органи влади

займались регулюванням всіх відносин між населеними пунктами полкового міста та сільськогосподарською округою. Князь володів правом адміністративного правління над усіма підданими, крім козаків. У державі повинні панувати самоврядування та козацькі традиції.

Практичним втіленням побудови гетьманської держави займався *Богдан Хмельницький* (1595-1657 рр.). Політико-правові погляди він виклав у “Договірних статтях”: виступав за автономію України; пропонував закріпити через жалувані грамоти майнові права; наполягав на демократичності виборів влади; стверджував, що судова система повинна бути незалежною (військовий суд на чолі з виборним старшиною); надавав незалежності та недоторканності православної церкви; закріплював права козацтва (60 тис. реєстрових козаків).

Інститут гетьманства підняв у 1657-1659 рр. *І. Виговський*. Він розширив коло повноважень гетьмана, пропонував розбудувати Україну за зразком Швейцарії; розробляв союзні договори зі Швецією та Польщею.

Ідеї *І. Виговського* підтримував і розвивав гетьман України в 1665-1676 рр. *Петро Дорошенко*. Він виступав за незалежність української держави і єдність території, сформулював принцип нейтралітету у зовнішній політиці.

Певний слід в історії державно-правової думки залишив гетьман *Іван Мазепа* (1644-1709 рр.). Він виступав проти демократичних принципів побудови влади і пропонував встановити необмежену владу гетьмана; виклав ідею незалежної держави і принципи співіснування з іншими державами; закріпив функції органів влади в договірних документах „Вивід прав України”.

Політико-правові погляди *Пилипа Орлика* (1672-1742 рр.) охоплювали важливі проблеми державного устрою і владних відносин. В творах „Вивід прав України” та „Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького” відстоювалась ідея незалежності держави; визначався статус України; передбачалось три гілки влади: законодавча, виконавча та судова; закріплювався статус держави з елементами парламентського устрою; пропонувався принцип виборності всіх посадових осіб. У конституції *П. Орлика* розділялися навмисний злочин та злочин із необережності, закріплювався принцип відповідності покарання характерові скоєного злочину та принцип верховенства закону в державі.

Найвидатнішими мислителями цієї доби визначаються *С. Яворський*, *Ф. Прокопович*, *М. Козачинський*, *Г. Сковорода*, *Я.*

Козельський. Студентам слід проаналізувати їх державно-правові погляди і скласти робочі конспекти з цієї проблематики. (Дивись: Мірошніченко М.І., Мірошніченко В.І. Історія вчень про державу і право. – К., 2001. – С. 173-176).

У ХХ ст. українська політико-правова думка розвивалась на теоретичному ґрунті і під впливом нових соціально-економічних відносин. Центральною ідеєю в Україні була ідея національного визволення українського народу.

Становлення ліберального й демократичного напрямів політичної правової думки в Україні пов'язане з діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства (1846-1847 рр.). Основним творцем документів товариства був *Микола Костомаров* (1817-1885 рр.). В його працях „Устав” і програмі товариства „Книга буття українського народу” викладена концепція історичного розвитку та політична доктрина, ідея християнського соціалізму та лібералізму.

Політична доктрина включала такі положення: вся влада від Бога; влада не може бути абсолютною, самодержавною; демократія не гарантує від свавілля влади; державний лад повинен бути республіканським; виконавча влада обирається і підзвітна народу; найкращий тип держави – це поєднання рис федеративного та конфедеративного устрою; відсутність системи кріпацтва; всі громадяни мають юридичну рівність; забезпечується свобода совісті і створюються умови загальної освіти народу.

Важливе значення для розвитку державно-правової думки України мала концепція *Г. Андрузького*, одного із членів Кирило-Мефодіївського товариства. У “Начерках конституції Республіки ” автор цього документа особливу увагу приділяв проблемам самоврядування і формам держави. В документі затверджується принцип виборності і розподілу гілок влади.

На думку Андрузького, основою суспільного життя повинна стати громада. Держава мала об'єднати сім автономних штатів на чолі зі своїми президентами. Управління в громадах здійснювалося через управу, яка поєднувала виконавчу, судову і розпорядчу владу. На чолі управи обирався голова, а цей орган вирішував всі питання через голосування членів управи.

У штатах сенат був законодавчою владою, виконавчу владу очолював президент, при якому працював цензурний комітет. Державна структура, яка об'єднувала штати, складалася з законодавчих зборів, Державної ради, в яку входили президент республіки, міністри, прокурор і президенти штатів.

Великий внесок у розвиток політико-правової ідеології

ліберального й демократичного напрямів зробив *М. Драгоманов* (1841-1895 рр.) – засновник новітнього вітчизняного конституціоналізму. Він пропонував концепцію федералізму і автономії України у складі Росії. В доктрині М. Драгоманова поєдналися ідеї утопічного соціалізму і конституційно-демократичні погляди. Він вважав, що необхідною умовою забезпечення демократичних прав є впровадження місцевого самоврядування, а на стражі свобод стоятиме суд.

На думку М. Драгоманова, найкращою формою держави є організована федерація, основою якої є громадянське самоуправління. Він наголошував, що суть держави визначається не формою її побудови, а правами, якими наділені громадяни цієї держави. Драгоманов передбачав необхідність запровадження принципу поділу влади на виконавчу, законодавчу та судову.

Законодавча влада зосереджується у двох думках – державній та союзній. Главою держави є імператор зі спадковою владою, і він має право призначити міністрів, які є відповідальними перед думами. До третьої гілки влади – судової – входили Сенат, обласні судові палати, повітні та міські судді.

Вагомий внесок у розвиток української державно-правової думки на зламі ХІХ і ХХ ст. зробили *І. Франко* (1856-1916 рр.) і *Л. Українка* (1871-1913 рр.). Студентам пропонується самостійно проаналізувати їх вчення і занотувати свої висновки. В цій роботі допоможе посібник: Шульженко Ф.П., Андрусак Т.Г. Історія політичних і правових вчень. – К., 1999. – С. 198-203.

На початку ХХ ст. визначились два напрямки у розвитку державно-правової думки в Україні: народницько-федеративний (М. Грушевський) і самостійно-державницький (М. Міхновський).

У конституційному проекті *М. Грушевського* (1866-1934 рр.) закладено два основних принципи: репрезентаційний уряд і широка національно-територіальна децентралізація. Основними чинниками при організації держави, на погляд Грушевського, повинні бути демографія, географічне розташування і народність. Торкаючись проблем державного устрою, він відзначив, що це повинен бути суверенний союз народу, який шляхом планової діяльності задовольняє індивідуальні, національні та загальноукраїнські солідарні інтереси у напрямі послідовного розвитку суспільства.

Грушевський наполягав на визнанні невіддільного права українського народу на самовизначення і пошук оптимальних форм самоорганізації. Він розробив основи теорії національно-демократичної держави, ідеї якої були включені у Конституцію УНР 1918 року. В цьому документі